Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың политилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 139 (14861) 1992 чылдың июль 22, среда Солунга ат салган шагы 21.50 Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

МООЛГА ЧОРААН

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Моолдуң Завхан аймактың Улиастай хоорайга Моолга улусчу революцияның тиилээниин байырлалынга болгаш аймак Наадымынга киржип чорааш, ээп келген.

Моол биле Тыва Республиканың аразында экономиктиг кады ажылдажылга дугайында Декларацияда чарлаттынган принциптерге үндезилээш, Тыва биле Завхан аймактың аразында экономиктиг кады ажылдажылга дугайында дуруужулганы ийи таланың удуртукчулары бо аян чоруктун үезинде кылган. Оон түнелинде дугуржулгага Тыва Республиканың өмүнээзинден Президент Ш. Д. Ооржак, Мооллдуң талазындан Завхан аймактың күүсекчи комитединин даргазы Б. Очирбат ат салган.

Ат салган документинде Тыва Республика биле Завхан аймактың аразында экономиктиг болгаш культура харылзаалары моон сонгаар хөгжүдүрүп айыткан. Баштайгы удаазында дугуржулганың хоойлужудулга болгаш техниктиг баазаларынга хамаарышкан айтыгларны шинтпирлеп чугаалажыр. Аная сентябрыга чедир Кызылдың база Улиастайның банкыларынга түскай агар саннарны ажылары болгаш өске-даа хемчеглер кирип турар. Харылзаачылар бо ийи хоорайның аразынга дорт телефон болгаш телеграф харылзаазын тургузарының ажылын чорудуп эгелээр.

Садыг харылзаазын калбартырынга хамаарышкан дугуржулга база чедип алдынган.

(Бистин корр.).

ТЕРЕ-ХӨЛЧҮЛЕР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Президент Ш. Д. Ооржактың «Тере-Хөл» совхозтуң удуртулгазы-биле барык беш удаа ужуражып, оон ажылжи моон ынайгы хөгжүлдези, социал эйтырыглары-биле таныжып турары ол. Ынчалзадаа ужуражылга бүрүзү оон сеткил сагыжын дүвүредип, совхозтуң-даа, кедээ Советтин-даа удуртулгазы-биле бир баг, чангыс ажыл-даарынга таарымча чок болуп турарын чоокта чаа болган ужуражылгага ол демдеглээн. Моон чылдагааны чүде болуп берди деп, номчукчулар айтырар эргелиглер. Президентиниң бодалы-биле, мында чангыс-ла чылдагаан бар. Ол үүл дээрге, совхоз-даа, кедээ Совет-даа удуртулгазының удаа-дараа, барык чыл санында өске кижилер-биле солчуп турары. Президент маңаа барык беш алды хире удаа келген санында-ла, ынча катап удуртулганың солчу берген боорун чугаалаан. Ындыг чорук үреттүнелдиг ажылдаарына шаптык болуп. Президентиниң мурнунда чорааш, удуртукчу кадрларга берген айтышкынларының, дугуржулгаларының ара кагдынып, күүсеттинмейн баарына кончуг багай салдарны дедирип турар. А ол бодунун әлчәәнде суурнун, совхозтуң сайырал-хөгжүлдезинге, чоннуң социал болгаш культурлуг амыдыралынга өөрүнүүр идигни чедирбес дээрзи биллингир. Бо бодалдарымны, түнелдеримни Президент-биле кады чорааш көргеш, билген чижектерим-биле чүгүртү-даа болза, бадыткаарын ораллажып көрейн.

Кунгуртуг аэропортунга вертолёттан дүшкеш-ле, Ш. Д. Ооржак совхоз, суур удуртулгазының ажылдакчылары-биле кады суурнун амыдырал-чурттагазы-биле таныжып, өлүмүн хөй чечилерге барган. Бир-ле дугаарында аъш-чем садыынга кирген. Садыгның ишти арыг-силиг, делгирлерде продуктулар хире-черге-зи-биле өлбек. Далган, чигир, шай, таахпы, печенье, шаник, макаронуг / ыылыглар аймаа, шилдерде дүзаан ногаалар аймаа бар. Өртектер харын черле аар болбайн аан. Бараан бар-даа болза, чурттакчылар акша шалын албайн турарындан, ыдыг-ла кончуг оруглга киирбейн турарын садыгны Президентиге тайылбырлаан. Дыка хөй кижи чөзүн кылып садыглажып турарлар. Суур пекарнязының ажылы-биле таныжылга үезинде, быжыыкчылардың ап турар акша шалынының дугайында Президент сонуургаан. Ийда ортумаа-биле 300—500 хире рубльди быжыыкчылар алыр. Ажыл төлевириниң үзүктелиишкини чогум олар көрбөөнгер, райпо таварыштыр ап турар болгаш. Хлебтин шыпары эки, далган база эки сорттуг болуп турар. Өртээ 6 акша 60 көпеек. Ынчалза-даа ол өртек Президент кээрининг мурнунда хенертен «чавызай» хона берген дээрзин, актив кежигүнери-биле хурал үезинде чамдык улус чугаалаанар. Оон мурнунда хлебтиң өртээ янзы-бүрү турган: 12, 15, харын-даа 20 сүг акша чедип турган. Ам садыг турары хире өртек өскерилбес чүве болза, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер амыдыран болур деп бодалды тере-хөлчүлер илереткеннер.

Эмнелге-биле уруглар садыйын девискээри, иштики орансавазы эмнелге чанында ыыштар олуртунмаанын Президент өскөрүп, мурнунда чорааш кылган даалгазының күүсеттинмээнин эмчилерге сагындырган. Санавиация айтырының нарыын эмчи ажылдакчылары Ш. Д. Ооржакка чугаалап, чамдык таварылгаларда опу кыйгыртырга келбес, пассажирлер самолёду-биле чорудуптуңар деп харыы бээринге дүвүрелии илереткеннер. Оон ынай эмнелгениң чырык-биле хандырылгазы кончуг берге байдалда. Суурга чырык берип турар шимчедикчи орта ажылдавас, кежээ болганчок-ла бола өөүп каар. Эмнелгете тускай чырык шимчедикчизи салырының айтырыын дарый шинтпирлээрин кады чораан Кызыл район чагыргазының даргазы А. Баяулинге Президент дааскан.

Суурнуң чырык шимчедик чизиний турар кери, чазаныла бажыны (столярка), машиналар гаражы. Ажыл-агыйжы эвес чоруктуң «эн бедик илерээшкинин» моон көрүп болур. Кайы-даа оран-савалардың соңга хаалгазы буступ топаттынган, ишти-дашты бок-сак-биле бүзээлеттинген. Дериг-хөрекселдиң чамдык кезектери, чырык дамчыыр сывырындактар топаттынган, үзе-чаза соктунган кылдыр көстүр. Суур станциязының чанында, оон девискээринин даштында, биче хемчээлдиг кранчыгаштың дугуйлары ушкунган, уну ыыгайтыр черже барып ушкан. Ол кранчыгашты ийи чыл бурунгаар Президент тере-хөлчүлерниң дилээн өзугаар алган-биле аңаа аппарып салдырып берген. Албан, организация-даа, чамдык чуртталга бажыңнарының-даа херимери оюк, кеңгегер. Чангыс сес-биле чугаалаарга, суурнуң ишти санитаолыг байдалы көрүштүг эвес. Одура кескен үзүн ыыштар, токпактар кудумчуларда, оруктар хажызында үй-балай октаттынып, бок, хир кылдыр көстүп чыткылаар, Субботник азы шефтээшкин хевирлиг ажылдан чарлааш, ол кара-кизирт апарган ыыгдашты дарый аштадып-арыгладып, чер четпес кырган, нивалид кижилерге одаар үүл кылдыр чедирип бээринин аргазын дүргеш, тыварын Президент суур удуртулгазынга дааскан. Бо болгаш өске-даа сагындырыг-айтышкыннарны күүселдеп Президент дараазында чеде бээрге, чогул боттанган турар ирги бе деп айтырыгга бүзүреп, суур удуртулгазының эл-чеглиг солчулгазы болбас боор дээрзинге идегээри күзенчиг.

Тере-хөлчүлерни бир дүвүредип турар айтырыг — самолёт билеттериниң өртээнин канчаар-даа аажок өскөни. Бо хүннерде оон чангыс угже чоруур өртээ—370 рубль болуп турар. Оон хараазындан, ынай-бээр ажы-төл өөредип чорудары, аная ажылжы-даа бергедээн. Ол чорук маңаа ажылдап кээр кадрлар айтырыынга база шаптык боор турар. Ынчангаш самолёт билединин өртээн эвээждип болурунуң аргазын өөреиил көөрүн чон Президентиден дилээн.

Шериг-оол Дизижикович Ооржак совхозтуң бир хойжу, бир ивижи коданнарынга база чораан. Кунгуртуг суурдан 60 км Чангыс-Тайга деп черде Геннадий, Айлана Сонам-нарның өг-бүлези турар. Аныяк ивижилериниң коданында 80 хире баш иви бар. Бо чылын олар 50 баштан 40 хире анайны алган. 60 кг хире чиглиг мыйысты база алгаанар. Чангыс сес-биле, көргүзүлер багай эвес. Президентиниң алган вертолёт дараазында Тарыс-Бажы деп черде хойжу Олег Бегзиниң коданынга хонуткан. Садыглажыры арай берге дээрзин каларчы чугаалаар болду. Машина оруу чок болганындан, дерги садыы келзе кээр, келбезе келбес. Колдуунда-ла малчын аъттыг барып садыглаар. Кадарчының хоюнуп денгидези эки. Хлебти боттары быжырып турарлар. Баштайгы-даа, бо-даа малчын бир ай бурунгаар малчынар шалының өстүрер дугайында чазактың үлүгреп доктаалының дугайында шуут билбес. Президентиниң бодундан бир дугаар дыныап турар болгаанар.

Совхозтуң активи биле кылган чугаазында Президент бодунун кылган түнелдеринге доктаап, реформаларны кылып чорудуп турган, дидим, шимченгир болурун демдеглээн. Тере-хөлчүлерниң социал, культурлуг амыдыралын экижидер дээр болза, ону кылын болурунун бүгү аргалары, курлавырлары ында бар. Чонуң чурттал, ажылдап турар девискээри ан-мен, балык-байлаң, кат-чимис, мал-магаң-биле байлак. Ону үүгле рынок-туң негелдезинче углап, акша ажылдап ап билир кылдыр шалынкын өөренириндеп хамааржыр. Мурнунда чылларда ишкаш үүгле өккел, дуала дээр хөөнден үштунар херек. Рынок — сагынгыр-тудунгур, сайгарлыкчы-тывынгыр, шимченгир-кашпагай кижилериниң үеш-дир дээрзин Президент чугаалаан.

Михаил ДУЮНГАР,
Президентиниң парлалга албанының кол специализи.

Россия Федерациязының Чазааның айтыышкыны

1992 чылдың июль 16-да, Москва хоорай № 1282-Р

1. 1992 чылдың часкы үеринің уржуктарын узуткаар талазы-биле ажылдарны чорударынга болгаш үерге удур хемчеглерни боттандырарынга 30 миллион рубль түүнүг чарыгдалдарны республикага бо чылын көрдүнген төпчүткен капитал салыышкыннарының акша-хөренгилериниң күселиби-биле кылырын Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинге чөпшээрээр.

1992 чылдың 9 айларында капитал салыышкыннарын шингээдип алырының түүнелдерин өзугаар эргежок чугула болган таварылгада сан-хөөнүң акша-хөренгилерин немей үндүрүп бээр дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүн Россияның Сан министерствозунга дагзыр.

2. Часкы үеринің уржуктарын узуткаар талазы-биле ажылдарны хандырарынга база үерге удур хемчеглерни боттандырарынга Россия Федерациязының Чазааның курлавырының күселиби-биле материал-техниктиг курлавырларны капсырылга өзугаар 1992 чылда Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинге немей үндүрүп бээр.

3. Күрүне курлавырындан Тыва Республикага 30 мун чижек банка эзт консерваларын, 30 мун чижек банка сүт консерваларын болгаш 10 мун тонна чигирни продукцияның айыттынган хемчээлдерин өзугаар 1992 чылдың ийиги чартыында Россияның Садыг-курлавырлар министерствозу үндүрүп бээр.

Е. ГАЙДАР.

Күрүне албанының системазында хээли-биле демисел дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1992 чылдың июль 17-де Кызыл хоорай. № 64.

«Күрүне албанының системазында хээли-биле демисел дугайында» Россия Федерациязының Президентизинин 1992 чылдың апрель 4-те № 361 Чарлыын күүседирибиле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Республиканың эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарының удуртукчулары «Күрүне албанының системазында хээли-биле демисел дугайында» Россия Федерациязының Президентизинин Чарлыын күүседирин хандырар, күрүне албан-хаакчыларын 1992 чылдың дургузунда аттестаставарынче оюа кичээнгейни үгландырар, аттестацияның аргаларын курааппаратты быжыглаарынга, кадрлар-биле ажылды экижиринге ажыглаар.

Күрүне аппарадының албан-хаакчылары саарылга-будүрүлге ажыл-чорудулгазын кылырын, ажылдап турар кижилер болгаш юридиктиг черлер кылынгыр-тывынгыр ажыл-чорудулганы боттандырарынга хоойлуда көрдүнмээн кандыг-даа деткимчени бодукун албан-хүлээлге байдалын ажыглавышаан көргүзерин, ол дааш шаннал төлевирин, ачыдуза чедирилгелерин болгаш чигелделерни алырын, а ол ышкаш эртем, башкы, чогаалыкчы ажыл-чорудулгадан аңгыда, дакпырлап ажылдаарының кегелдерин өзугаар төлевирлиг өске-даа ажылды күүседирин хоруур дугайында айтыышкыннарны шыңгыы сагыыр.

Күрүне албанының системазында хээлиге удур демисел талазы-биле комиссияны чоотуур хыналдаларны организастаар кылдыр тургузар болгаш оон составын бадылаар (комиссия составын доктаалга капсырылга кылдыр кошкан).

2. «Тыва соцбанк» деп саарылга банкызы (Бавуу-Сюрюн) суд шинтпирлериниге үндезилеп хавырган үнелиг үүлдерин болгаш хоойлуга үндезилеп алдынган өске-даа үүлдерни сайгарганындан кирген акша-хөренгилерин күселиби-биле бюджеттен дашкаар фондуну тургузар. Фондунуң акша-хөренгилерин республиканың иштики херектер, айыыл чок чорук болгаш прокуратура органнарының материал-техниктиг баазазын болгаш социал адырларын хөгжүдериниге угландырар.

3. Тыва Республиканың Чазаа (Салчак, Шыырап) күрүне албан-хаакчыларының социал камгалалдыының магадыылаларын, оон иштинде оларның күш-ажылының, социал-амыдырал болгаш эмнелге хандырылгазының таарымчалыг байдалдарын тургузарын, а ол ышкаш хостуг рынокту (экономиктиг хостуг харылзааларын) байдалларына болгаш күрүне албанының чурумунга үүлдештир эгидер кемелде төлевирлерниң нормативтерин айыткан саналдарны үш ай хуусаада киирип келир.

4. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Президентизинин болгаш Чазак администрациязының күрүне эрге-хоойлу кылдызынга хүлээндирер.

Ш. ООРЖАК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ 1992 ЧЫЛДЫҢ ИЮЛЬ 17-де № 64 ДОКТААЛЫ-БИЛЕ БАДЫЛААН

КҮРҮНЕ АЛБАНЫНЫҢ ШУГУМУНДА ХЭЭЛИГЕ УДУР ДЕМИСЕЛ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ЧАЗАК КОМИССИЯЗЫНЫН СОСТАВЫ

А. А. Мельников — Тыва Республиканың оралакчы президентизи, комиссия даргазы.

Б. С. Шыырап — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы, комиссия даргазының оралакчызы.

Ч. А. Удумбара — Тыва Республиканың айыыл чок чорук министри.

С. С.-Б. Монгуш — Тыва Республиканың иштики херектер министринин бирги оралакчызы.

В. А. Агбан — Тыва Республиканың Президентизинин болгаш чазак администрациязының күрүне-эрге-хоойлу кылдызынын начальниги.

Г. М. Конев — статистиканың Тыва республика эргелелинин начальниги.

Ю. П. Хлыбов — Тыва Республиканың Чазааның чанында өртектер болгаш өртектер доктаадыр талазы-биле комиттеттин даргазы.

Д. Л. Тинмей — күрүненің Тыва Республикада үндүрүг инспекциязының начальнигинин оралакчызы.

С. Д. Ховалыг — Тыва Республиканың Сан министерствозунун контроль-ревизия эргелелинин кол контролёр-ревизору.

Э. Х. Менниг-оол — монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле Тыва девискээр эргелелинин начальниги.

А. А. Абрамова — Тыва Республиканың юстиция министринин оралакчызы.

А. Д. Бегзи — Тыва Республиканың экономика министринин оралакчызы.

Я. В. Сарбаа — Тыва Республиканың күрүне эт-хөренгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединин даргазы.

Гимн төлевилелинге хамаарыштыр

ЭКИНИ ШИЛИП АЛЗА ЭКИ ЭВЕС БЕ?

Тыва Республиканың Гимнизинин төлевилелин чогаадып тургузарынга хөй авторлар киришкени чугаажок. Чоннуң санал-оналынга даянып турар бо үеде, аялга чок-даа болза, оларның чамдыктарын солуннарга чыдары ажыктыг болгу дег. Бир дугаарында, чоога чоок, таарыжыр, конгуг ханы уткалыг сөзүглел эргежок чугула. Ынчангаш орта үндезилээн чаа аялгалар чогааттынып шилиттиннер.

Ийет, чугаа 1992 чылдың июль 4-те үнген «Шында» парлаттынган сөзүглел дугайында чоруп турар. Он ажык үжүктен тургустунган ол сөзүглелди бижиирде автор хандыр бодавайн, аажок далашкан хире шинчи бар. Бирги одуругда «Сырын хадын сыгыт-хөөмей солаан...». Бойдустун болуушкуннарынга өмектелгеш, сыгыт-хөөмей ырадыр ужугун чангыланыр дээрден башка, ону солуптар арга бар бе!?

Үшкү одуругда «Делгемнерн дембилдейлеп ырлаан...» Хемнер бе, азы үүл? Ужуру билдинмес уранчыдылга ышкаш-тыр. Ийиги күплеттин үшкү одуруунда «...Көвей малы — көшкен булут олчаан....». Дениелге эки-дир, ынчалзажок боттуг үүл чок. Ынча хөй мал-маганныг турган, эзт, сүт, дүк планнарын үүге күүсетпейн турар бис. Ол хамаанчок, магазиниериви-стин колдуу куруг ышкажы! Ындыг хөөредиг анаа ырыга дээрден башка, барып-барып, Пөрөөл ырга каичап тааржыр чүве деп, ынча хөй мал-маганны турарынче чонну кыйгырган үтка сиген турган болза, өске херек.

Дөртку күплеттиң бирги одуруунда «Чырык даңче экер эрлер утлаан....» Бир талазында шүлүкчү Кечил-оол Экер-оолдун эскерии чөп. Ийи талазында, чырык даң шагда-ла аткан. Ол хүннүн чажыпкан херелдери дег, чоннуң хан-дамыр, мөө-медерелиниче синиге берген деп чүвени маңаа немеп каары артык эвес.

Демократия калбарган ажык-чарлыг үеде автор кижиниң адын чажырып тургаш, оон чүну чедип алырыл. Чугаалажып, санал-онал солчуп, харын шүүмүүлежип тургаш, сөзүглелдиң чедимчелиин, эн экизин шилип алыры — бистеринин шуптувуска өөрүүчүг эвес деп бе?

Борис ЧЮДЮК.
Кызыл хоорай.

АМГЫ БАЙДАЛ

Типография тудуу

Тыва Республиканың найысылалында типография бажыңының тудуун бо чылдың чугула тудуу деп дидими-биле чугаалап болур. Бир эвес бо тудуг ажыглалга кире бээр болза, аная амгы үенин чаачаа дериглерин, парлаар машина-техниканы тургузуптар.

Бо улуг тудугну кылып турар бригадаларның ажыл-ишчилери ол дугайын медереп билип, ону дүрген ажыглалче кирериниче боттарының кичээнгейни углап турарлар. Кошкар-оол Бүрээнин кара чаңгыс эки ажылдаар бригадазы бо хүннерде машиналар, дерилгелер тургузар үшкү каттың кырында ханаларын-га туйбуларны салырынче киргеннер. Ында өрээлдериниң кырынга демир бетоннарны эккеп салып, бажыныңы эң кырында каъдын олар дуглаар ужурлуг.

Политехниктиг институттун Ховалыг Адарга удурткан бригадазы мында шалыпчы ажылдап турар. Ында Александр Намай, Олег Ганин дээш, сес кижи үшкү каттын парлаар машиналарны тургузар улуг залынын шалазын арыглаваш, сай-биле холаан бетонну кудуп, ону шалалап эгелээн. Бо оолдарның аразында шалыпчы, тудунгур аныяктар бар. Кошкар-оол Бүрээнин, Ховалыг Адарның бригадалары ышкаш, ажылга хандыкшылдыг бригадалар болза, бо тудугну кылыры улам дүргедээр ужурлуг.

Типография тудуунда «Найырал» кооперативтин бригадазы база келгенин «Кызыл үлетпүр тудуг» эргелелиниң начальниги Виктор Бадыевич Кан-оол дыңнатты. Бригада бажыңның крышазын кылыр. Ону кылыры база белен эвес. Бетоннаар, суг акпас кылдыр быжыглаар апаар.

Ханаларны хоюдуглар-биле чаап, хоюглап, дескилээр дээш, мында Доржатпаа уруу Анна Ооржактың шеверлекчи бригадазындан дөөт ажылчын чедип келген. Олар үш дугаар каттың бир өрээлинин бедик ханазын дескилеп эгелей берген.

— Дүндүүн чедир дуглаваан тудугга шеверлел кылып чорбаан улус-ла болгай бис. Үстүнде база улус ажылдап, бээр түүйбу, даш бузундуларын төп бадырып турар дашчылар базаа бар, коргунчуу кончуг, кандаай тудуг боор бо?—деп, бригадир Анна Ооржак кырында үттерден даштар бадарга, коргуп чугаалай-дыр.

— Ажырбас, Анна, мону доозун, дүрген-не ажыглалга киирер дээш, далажып турар улус-тур бис ийин. Шак мындыг-даа байдалга ажылдап турган, моон кырын дуглап каптаалы — деп, бир ажылчының чугаазы кырында хос өттүр дыныалды.

Тудугнун соңгу талазында кудумчуну дургаар хоолайлар салыр дээш, казып каан. Ында хоолайларны салыры хожудап турар. Чер ажылдары болгаш канализация ажылдары чорудар эргелелдиң бир бригадазының ажылчыныары ам ында ажылдап эгелей берген.

Хоолайларны тудуштур каңнааш, кран дузазы-биле коошпа иштинде эптеп турар. № 14 механизация эргелелиниң механизатору, алыс боду Улуг-Хем чурттуг Андрей Ховалыгның-черни кастырып, довуракты чайлады каап турарын хүнүүн-не моон көрүп болур. Ол база типографияны дүргеш ажыглалга киирер дээш, эрес-маадырлыг ажылдап турарларын бирээзиди.

ЧУРУКТА: Кызылда типографияның тудуунда ажыл-иш.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тыртырган чуруу.

ТАРАА САДАРЫНЧЕ ДАЛАШПАЙН ТУРАР

МОСКВА, июль 20. (РосИТА-СЧТА). Россияның тараа шөлдеринде дүжүт ажаалдазы кидин түлүк. Оренбург области тараа тергини эки үнген. Чижээ, Илек районнуң «Россия» колхозта күзүн чаштырган көк-тарааны бир гектардан 40 центнерни ап турар. А Ставрополь крайда тараанын ортумак дүжүткүрү 30 центнер чедип турар. Ниитизи-биле дүжүт ажаалдазынче кирген черлерден кээп турар медээлер черле эки.

Ынчалзажок элеваторларда болгаш тараа хүлээп алыр черлерде, чанчыкканыг-выс дег, тараа чүдүрген машиналарнын оочуру чок. Россияның тараажылары бо чылын күрүне шыгжамырларынче тараа урарынче далашпайн турар. Херектин ужуру чүдел? РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге Россияның сан-хөө министринин оралакчызы Алексей Краснопивцевтин чоокта чаа тайылбырлааны-биле, бо чылын күрүне тарааны бир тонна дээш ортумаа-биле 8 мун рубльге садын ап болур. А чер ажылдыгларының дыка хөйүнге ындыг өртек таарышпайн турар.

Делгем хову-шөлдерлиг Ставропольнин механизаторлары баштайгы ийи миллион тонна тарааны бастырып алган. Ынчалзажок чамдык колхозтарның болгаш совхозтарның тараа шаннары оон ынай тараа урар чери чок-даа анарган болза, тарааны күрүнеге садары бичии-даа шуудаваан. Крайның кедээ ажыл-агый эргелелиниден РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге дыңнатканы-биле алырга, Благодарный районнуң тараажыларының садын алыр өртектери 1 тонна дээш 15 мун рубль чедир өстүрер дугайында албадалдыг негелдезинге дыка хөй ажыл-агыйларның ажыл-ишчилери катчып турар.

«Россияның Чазааның тараа садын алырынга доктаадын тургузуп турар өртектери, мөөң ылаптыг санаг турарым-биле алырга, агро-үлетпүр комплекизинде тургустунган херек кырында байдалга дүүшпес — деп, Курск областың Курчатов районунуң «Дружное» акционер ниитилелиниң даргазы Валерий Тарасов РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге чугаалаан.— Бистин экономистеривистиң санал үндүргенин өзугаар алырга, ону адак дизе ийи катап улгаттырар херек».

Тамбов областың тараажылары дүжүт ажаалдазының эгелээни-биле забастовка комитеттерни тургузар дугайында боттарының негелделерин дүжүрген. РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи-биле беседазында область кедээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги оралакчызы Анатолий Хвостов мынча дээн: «Забастовкалар болгаш албадалдыг негелделер дүжүт ажаалдазында ажыл-херектерни чүгле будаар, шаптык кадар деп чүвени кижилер билип турар. Областың тараа тарып турар 496 ажыл-агыйлары шуптузу тарааны мажак арттырбайн ажаал алыр, боттарын тараа-биле хандырар, күрүнеге чогуур хемчээлге садар деп шинтпирлээн». Ынчалзажок тарааны күрүненин садын алыр өртээн үлгаттырары чугула деп ында база ынчаар санап турар. Бир эвес мичаамас болза, эки дүжүттү өстүрүп алган шыгыгы ажыл-агыйлар безин хоозураан.

Доо хову-ларында тараа ажаалдазы ийи неделя уламчылап турар. Ынчалзажок бастырган бир миллион ажыг тонна тараадан күрүне элеваторларынче чүгле каш он мун тонна тараа кирген.

Чаа дүжүттүң тараазынга чазактың доктааткан өртээн Саратов области база-ла өөрүшкү чок уткаан. Бир тонна тараа дээш 8 мун рубль дээрге амгы үеде Россияның Саратовта тараа-бараан биржазында доктаамалчаан өртектен 2,5 мун рубль эвээш. Күрүне структураларындан хамаарылга чок фермерлер боттарының тараазының артыкшылын биржаже бээри маргыш чок. А Россияның Чазааның хөлчок улуг күрүне чагыы сыгаттынган колхозтар болгаш совхозтар база оларның ассоциацияларын эрттелжилелери чүү канчаарын? Оларда ийи орук бар: биржа-ны—боттарының тараазын доктааткан өртектер-биле күрүнеге садыпкаш, боттары хоозураар, ийигизи —күрүнеге садарындан ойталаваш, тараазын рынокка садар.

Оон кадында, сан-хөө министринин оралакчызы Алексей Краснопивцевтин чугаалааны-биле, бир тонна тараазының ортумак өртээ 8 мун рубль безин турда, хлебтин магазинге өртээ амгыыдан 1,5—2 катап өзер апаар. Чаа дүжүттүң тараазының өртээ, ажыл-агыйларның удуртукчуларының негеп турары дег, бир тонна дээш 13—15 мун рубль чеде бээр болза, чангыс бухгалтер хлебтин өртээ 40—45 рубль апаар.

Тараа өртээ 1 тонна дээш 8 мун рубль болур болза хлеб өртээ 1,5—2 катап өзер, а бир эвес 13—15 мун рубль апаар болза, бир хлебтин өртээ 40—15 рубль чедер.

400 ТОННА БЕЛЕН

Улуг-Хем районнуң Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң сигенчилери Көк-Чыраанын шөлдеринде механизастаттынган бир звенону быжыглаан. Звенода он кижи хаара туттунган. Сиген кезери-биле Геннадий Кызыл-оол, Анай-оол Хуураклан, Борис Түлүш оларны агрегаттарда быжыглаан.

Бир эвес агрегаттар турун чоокка ажылдаар болза, хүнде ортумаа-биле 25-30 тонналы белеткеп алырының аргазы бар. Олар эртен эртеден эгелээш, орай дүнеге чедир ажылдап турарлар. Сиген кезевинге шаптыктан турар чүүлдер база бар. Бистер чидиндер то чүүлде чок. Бир эвес ол херек-чедин тыа алыр болза, турушкун чок ажылдан болур. Ийнде, агаар-бойдустун чударай бээри-биле ажылга шаптыктыг апаар.

Аяс хүннерде сигенни кескеш, сараттаан каапкар. Бир хүнде безин 30 тонналы сараттаптар. Ынчап кээрде, он хонукта безин 300 тонналы кедирип болур.

Бо хүннерде звено дөрт чүс тонналы сараттаан. Звенода шалынчыларла хөй. Оларга үстүнде адаанныс сиген кестирикилери, дырбаштыг тракторларда Андрей Аныкай Петров Талдар-оол, сараат салыкчызы Валерий Ханыс-оол болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Сиген кезиндеги ол черде үргулчулезиннаан. Көк-Чыраа шөлдерин доосканы. Эң-кимче «жигидирин» кирипперлер.

Тыва Республикага үндүрүг онаарының чуруму

(ТАЙЫЛБЫР)

Тыва Республикада үндүрүг онаар үжүрлүг 133 мун черлер болгаш кижилер бар, оон иштинде 131 мун кижи болгаш 2093 юридиктиг эргелиглер (бүдүрүлгелер, ажыл-агыйлар, албан болгаш организация черлери, кооперативтер дээш, оон-даа өскеј).

1990 чылдың бирги чартыында Республиканың күрүне, Кызылдың хоорай болгаш 15 район үндүрүг инспекцияларны тургускан, олар амгы үеде ажылдап турар. Оларда 346 штаттыг ажылдакчы бар, оон иштинде тен аппаратта 55 кижи ажылдап турар.

Республикада үндүрүг онаашкыны бо чылдан эгелеп Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хүлээп алгылааны хоойлу актыларына үндезилеттиним боттанып эгелээн. Россияда бо чылын үндүрүг реформазын база боттандырын эгелээн.

Бо тайылбырның сорулгазы болза амгы үеде (моон дараазында чылдарда базала магатчок) үндүрүг онаар талазы-биле күштүг боон турар хоойлуларның, саавырларның үжүр-утказын дончуу-биле тайылбырлаары, үндүрүглерни тыртар болгаш хуваар талазы-биле парын айтырыгларны шын шинтирлээр талазы-биле үндүрүг онаар албан черлериниң ажылдакчыларына база үндүрүг төлекчилеринге дуза көргүзери болур.

I. «РСФСР-де үндүрүг системазының үндезиннериниң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу

Ол хоойлуну 1991 чылдың декабрь 27-де хүлээп алган, ол 3 эгеден болгаш 26 үүлден тургустунган.

Бирги эгеде (ийити үүлдерде) үндүрүгну болгаш өске-даа төлевирлерни доктаадып турузаарының болгаш күш чок болдуларының чурумунуң (1 үүл), үндүрүг болгаш үндүрүг системазының база өске-даа төлээшкиннер дугайында билиишкинни (2 үүл), үндүрүг төлекчилериниң (3 үүл) база үндүрүг төлекчизи ыраап-ла үүтөө алырының дугайын (4 үүл), үндүрүг онаар юридиктиг эргелиглерни болгаш кижилерни (5 үүл), үндүрүг онаашкынының чангыс удаа болурунуң (6 үүл), үндүрүг ставкаларын доктаадып турузарының чурумун (7 үүл), акциэтер ставкаларын бадылап турузар чурумунуң (8 үүл), үндүрүглерден кирген өскерелерни янзы-бүрү деңгеелдерни бюджеттериниң аразында хуваарының (9 үүл), үндүрүглер талазы-биле чигелделер (10 үүл), үндүрүг төлекчилериниң хүлээлгелериниң (11 үүл), үндүрүг төлекчилериниң эргелериниң (12 үүл), үндүрүг хоойлузун хажытканы дээш үндүрүг төлекчизиниң харысалгазының (13 үүл), үндүрүг органнарының болгаш оларның албан-дужаалдыг кижилериниң эргелериниң (14 үүл), банкыларның, кредит албан черлериниң болгаш бүдүрүлгелериниң (15 үүл), үндүрүг органнарының хүлээлгелериниң болгаш харысалгазының (16 үүл), үндүрүг төлекчилериниң болгаш күрүнеин эргелери болгаш эрге-ажыктарын камгалаарының (17 үүл) дугайын тодараткан.

Ийити эгеде үндүрүглериниң хевирлерни болгаш күрүне эрге-чатырга органнарының эрге-хүлээлгелерни доктаадып тодараткан.

Россия Федерациязында үндүрүгүн үш хевирни тыртып турар: а) федералдыг үндүрүг, б) Россия Федерациязында республикаларның, крайларның, областарның, автономныг тургузуглардың үндүрүг, в) тус черни үндүрүү.

Федералдыг үндүрүгге немээн өртек-үне үндүрүг, бараанналарны чамдык бөлүктерге, болгаш хевирлерге акциэтер, банкылар орулгазына үндүрүг, страхование ажыл-чорудулгазының орулгазының үндүрүг, биржа ажыл-чорудулгазының орулгазына үндүрүг, өртек-үнелиг саазыннарны сайгарганындан кирген орулганың үндүрүг, кызыгаар дайылызы, минерал-чиг эт базазын калбартыр хөгжүлеринге кириштирер санаалыышкынар (ол үндүрүг Россияның бюджеттен дашкаар тускай фондузунга кирер), бойдус курлавырларын ажыглаары дээш төлевир (ол Россия Федерациязының хоойлу үзүүлгаар көргөн чурумун болгаш негелделерге дүүштүр федералдыг болгаш өске-даа бюджеттерге кирер), бүдүрүлгелерниң олча-ажык үндүрүү (арыг орулгадан үндүрүү), кижилерниң олча-ажыындан тыртар үндүрүг, акциа фондузуун түргузуп алырының үндүрүү, сүлделиг таңма какканы дээш киирип алыр санаашкыннар, күрүне каайлызы, салгал дамчыдып берген азы белекке берген эт-хөренгиден тыртар үндүрүг хамааржыр. Ынчангаш үндүрүгүн ниитизи-биле 15 хевири доктааттынган, оларның дес-дараалаштыр айытынган баштайгы чеди хевириниң үндүрүглери федералдыг бюджетке кирер, а онгу болгаш он бешки хевириниң үндүрүглери республиканың, крайның, областың бюджединге кирер. 13-15 хевирлериниң үндүрүглери тус черниң бюджединге кирер.

Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның болгаш автономныг тургузуглардың үндүрүглериниг (20 үүл) бүдүрүлгелериниг эт-хөренгилериниң үндүрүү, арга-ыяштан кирер орулга, суг ажыл-агый системазынан үлетпүр бүдүрүлгелериниң ап турар суу дээш төлевир хамааржыр.

Тус черниң үндүрүглериниг (21 үүл) хууда кижилериниң эт-хөренгизинден тыртар үндүрүг, чер үндүрүү, дамылан демдеглел кылдыртканы дээш (ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулга кылып турар кижилерден төлевир, курорт зоназынга бүдүрүлге объектилерин туткан дээш үндүрүг, курорт чылдазы, садыглаашкын кылганы дээш чылда, милиция албанын тударынга, ол черниң девискээрин чаагайжыдарынга база өске-даа сорулгаларга ажыглаары-биле хамаатылардан, бүдүрүлгелерден, албан, организация черлериндеи тыртар тускай сорулгалыг чылда (оон хемчээли кижилериниң чылда күш-ажыл төлевириниң, юридиктиг эргелиглериниң ажыл төлевир фондузунуң кудуку хемчээлиниң бир хуузундан аппас болур үжүрлүг), реклама талазы-биле ачы-дуза чедиреринин өртек-үнезинин 5 хуузунга хамаарыштыр реклама дээш үндүрүг, автомобильди санаалга техниказын болгаш хууда компьютерни сатканы дээш үндүрүг (саткан туңнүң 10 хуузу чедир) ыт эзлериниң тыртар чылда (чылдың ажыл төлевириниң айдаа кудуку хемчээлиниң 1/7 кезин кылдыр хоойлуда доктаатканы), арага аймаа садар эрге дээш юридиктиг эргелиглерден лицензия барымдаалап тыртар чылда (чылда холга алган акшазының айдаа кудуку хемчээлиниң 50 хуузу, а хуу кижилер болза 25 хуузу кылдыр хоойлуда доктаатканы), тус черге аукцион болгаш лотерея эрттиргени дээш лицензия барымдаалап тыртар чылда (аукционга садар бараанналарның ниити өртөөниң 10 хуузу, лотерея билеттериниң ниити өртөөниң 10 хуузу), квартира алганының ордерин тывысканы дээш тыртар чылда, автомобиль тургузар черни ажыглаан дээш тыртар чылда, кылып турар продукциязынга тус черниң сүлде демдектерни ажыглаары дээш тыртар чылда (продукцияның ниити өртөөниң 0,5 хуузу), ипподромга ат чарыштырылгазынга киришкени азы аттотализатор оюнунга киришкени дээш тыртар чылда, бөрже садыглаашкыны кылганы дээш тыртар чылда (чылдың садыглаашкының ниити туңнүүн 0,1 хуузу), кинога азы телевидениеге тырттырыпкы кылганы дээш тыртар чылда, өрттакчылыг черлерни эштап арыглааны дээш тыртар чылда хамааржыр.

Ынчангаш үндүрүглериниң 21 янзы хевири бар боон турар, оларның үжүн Россия Федерациязының хоойлузуңдулга актыларын өзугаар доктаадып тургускан, артканнарын район болгаш хоорай эрге-чатырга органнары доктаадып тургузар болгаш ол үндүрүглерден кирген акшаөскерни район, хоорай, суур болгаш өңдээ Советтериниң бюджеттериниг кирер.

Үшкү эгеде үндүрүг төлээриниң чуруму (22 үүл), чуртар аразының дүүржүлгелери (23 үүл), үндүрүглерни тыртып ап турарынга контроль (24 үүл), методиктиг айтыышкыннар парлап үндүрери (25 үүл) тодаратынган.

26-гы үүлде көрдүгенин өзугаар үндүрүг онаашкыны Россия Федерациязының Дээди Совети үндүрүг реформазының дугайында тускай шинтирер хүлээп алгыже чедир өскерилге чок күштүг боон артар.

II. «Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның арыг орулгазынга үндүрүг дугайында» РФ-тиң Хоойлузу

Хоойлу 1991 чылдың декабрь 27-де хүлээп алдынган болгаш 15 үүлден тургустунган. Ол хоойлуга үзүделдези, Күрүнеин үндүрүг албаны 1992 чылдың март 6-да «Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның арыг орулгазынга үндүрүг дугайында» № 4 саавырны үндүргеи. Ол 9 кезектен болгаш 52 пунктудан база 10 капсырылгадан тургустунган.

Хоойлуда үндүрүг төлекчилерни (1 үүл, саавырда бирги кезек, 1-3 пунктулар), үндүрүг онаар черлерни болгаш үндүрүг онаар арыг орулганы санаарының чурумун (2 үүл, саавырда II кезек, 4-17 пунктулар), даштыкы юридиктиг эргелиглериниң арыг орулгазын тодарадырының онзагай үүлдерни (3 үүл), арыг орулгага үндүрүгүн ставкалары болгаш ону бюджетче киир санаарының чурумун (5-6 үүлдер, саавырда III кезек, 18 пункт), үндүрүг талазы-биле чигелделерни (7-8 үүлдер, саавырда IV кезек, 19-29 пунктулар), үндүрүгүү санаарының болгаш ону төлээриниң хуусаазының чурумуң (9 үүл, саавырда V кезек, 30-39 пунктулар), бүдүрүлгелериниг орулгаларының (арыг орулгаларының чамдык хевирлериниг) үндүрүг онаарын (10 үүл, саавырның VI кезээ, 40-47 пунктулар), даштыкы юридиктиг эргелиглериниг Россия Федерациязынга ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан орулгаларының талазы-биле үндүрүг онаашкыны (11 үүл), тускай үүлдерни (12 үүл, саавырның VII кезээ, 48-50 пунктулар), ийи дакпыр үндүрүг онаашкының чок болдуларын (13 үүл, саавырның VIII кезээ, 51 пункт), үндүрүг төлекчилериниң харысалгазын болгаш үндүрүг органнарының контролюн (14 үүл, саавырның IX кезээ, 52 пункт) тодараткан.

Саавырда оон ангыда үндүрүг онаар арыг орулганы санаа турузарда барымдаалап көөр күш-ажыл төлевириниң чарыгдалдарын тодарадын турузарының хевирлерин (№ 1 капсырылга), бүдүрүлгениң квартада алыр ужурлуг арыг орулгазын барымдаалап турган, бюджетке киирер үндүрүгүнүн аванс дадыныының дугайында шынзылгаларны (№ 3 капсырылга), херек кырында алдынган арыг орулгадан үндүрүгүү арыг үндүрериниг (№ 4 капсырылга), орулгаларга үндүрүгүү санаа үндүрерин (№ 5 капсырылга), арыг орулганы (№ 6 капсырылга), Россия Федерациязында доктаамал төлээ черин дамчыштыр ажыл-чорудулга кылбайн турар даштыкы юридиктиг эргелиглерден тыртын алган үндүрүгүн дедир эгидериниң дугайында билдириишкин (№ 9 капсырылга), үндүрүг онаар арыг орулганы санаа үндүрериниг киирер ажыл төлевириниң чарыгдалдарын санаа үндүрериниң чижектери (№ 2 капсырылга), үндүрүг тыртпас кылдыр даштыкыга төлээн үндүрүглерни хүлээп көөрү (№ 10 капсырылга), ийи дакпыр үндүрүг онаарын болдурбас дугайында даштыкы чурттар-биле кылган дугуржулгаларны болгаш чурттун амгы үеде күштүг боон турар хоойлуларыкга дүүштүр боттарының (таңдыкы) акша-хөренгизи-биле ажыл-чорудулга кылып турар даштыкы бүдүрүлгелериниң орулгаларының чамдык хевирлериниг онаар үндүрүглериниң ставказын (№ 7 капсырылга) киирген.

Бүдүрүлгелериниң болгаш даштыкы юридиктиг эргелиглериниң арыг орулгазынга очаар үндүрүгүнүң ставказын 32 хууга, биржаларга, брокер контораларынга болгаш харылаштырыкчы ажыл-чорудулга кылып турар бүдүрүлгелериниң арыг орулгазынга—45 хуу кылдыр доктаатканы. Үндүрүгүнүң ниити түңнүн 17 хуузу Россияның бюджединге, 13 хуузу Тыва Республиканың бюджединге кирер.

Бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның арыг орулгазынга үндүрүг онаарда 1991 чылга чедир көрдүүнүн турган чигелделер ам күш чок болган.

Ам үндүрүг онаарда көргүзүп болур чигелделерге бүдүрүлгени техника талазы-биле чаарты дериринге, реконструкция кылырынга, бүдүрүлгени халбартырынга, чаа бүдүрүлгени шингээдки алырынга үнер чарыгдалдар, бойдус камгалалынга үнер чарыгдалдар (капитал салыышкынарының ниити түүнден үндүрүг онаар арыг орулганың 30 хуузунга чедир), ведомстволарның боттарының тудуп турары кадык камгалал, улус өөредилгези, школа назыны четпээн үүлдар албан черлери, үүлдар дыштанар лагерьлер, назылан кырааннарының болгаш инвалидтер бажыннары, чуртталга фондулары, а ол ышкаш буянныг ачы-дуза көргүзери-биле киирген дадыырлар, инвалидтерниң болгаш назылан кырааннарның бүдүрүлгелери (бир эвес ындыг бүдүрүлгелерде ажылдап турар инвалидтериң саны 50 хуу, а пенсионерлер 70 хуу ажыл турар болза арыг орулганың чартык кезиннге үндүрүг онаар), шажын-чүдүлге болгаш хөөннитя (оларга профэвилеллер, политиктиг партиялар болгаш шимчэшкиннер, чогаадыкчы эвилелдер, ниитиниң буянныг ачы-дуза чедирер фондулары хамаарыштыр, оларның арыг орулгазын уставында көрдүүгеи ажыл-чорудулгазын боттандырарынга көрдүүгеи үүгее чедир эвээжедир) организациларының бүдүрүлгелери хамааржыр.

Шажын организацияларының чүүлде ажыл-чорудулга кылганындан кирген арыг орулгазынга, инвалидтериниң хөй-ниити организацияларының арыг орулгазынга, а ол ышкаш оларның албан черлериниң бүдүрүлгелериниң болгаш каттыжыышкынарының боттарының уставчы ажыл-чорудулгазынга чаа-дүнгеи акша-хөренгизинге, тускайжыттынган протез-ортопед бүдүрүлгелериниң, инвалидтерге керектиг үүлдерни кылып турар бүдүрүлгелериниң арыг орулгазынга, эвээш саныг улустарның чаңчылаан ус-тывыш ажылагыйының продукциязынга (бир эвес ындыг черлерде ажылдап турар үндүрүг онаар түүнүн саны 70 хуу ажыг болза) үндүрүг онаавас.

Хоойлунуң бодунга бодалга, оон беш казан үлүг хемчээлдиг саавырда сооргаан багаан кылган ажыл, чедирип көргүскен эчы-дуза дээш саныжылга кылырының чурумун (VII кезек, пунктулар 15—17), транспорт-биле чүүк сөөрткеннинің немээн өртөөнден үндүрүг тыртарының онзагай үүлдерин (кезек 10, п. 31—37), бүдүрүлгелериниң чедирип турар ачы-дуазынан, (оон иштинде чонга) ону тыртарының онзагай үүлдерин (кезек XI, п. 38—40), үүрмектеп садар сөөлүг болгаш ниитинин чеменилге черлериниң ону тыртарының онзагай үүлдерин (кезек XII, п. 41—43), харылаштырылга ажыл-чорудулгазын кылып база путевкалар тараадып турар черлерден ону тыртарының хевирлерин (кезек XIII, п. 44—47), немээн өртек үндүрүүнүн талазы-биле бухгалтер үүдүн чорумарының чурумун (кезек XIV, п. 48—52), ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулга кылып турар кижилерден немээн өртек үндүрүүнүн тыртарының (кезек XV, п. 53—56), ажыткан счёттарның карточкаларын үндүрүг инспекцияларынга тургузуп ажыглаарының чурумун (кезек XVII, п. 59—60), немээн өртек үндүрүүнүн талазы-биле саныжылганы чыдаарының чурумун (кезек XVIII, п. 61—62) тодарадын көргүскен.

Саавырның № 1 капсырылгазында немээн өртек үндүрүүн (НӨҮ) мун рубль-биле айлап кварталдап төлээриниң, № 2 капсырылгада ол үндүрүгну база-ла мун рубльден садыг болгаш ниитинин чеменилге черлериниң айлап, кварталдап төлээриниң хевирлерин айыткан. Ол саныжылганга удуртукчулар болган кол бухгалтерлер ат салып, ону үндүрүг инспектору хынаан.

Бо хоойлуда чамдык четпес үүлдериниг барын бо чылын өртөкө айлары көргүскен. Чижээ, үндүрүгүнүн кайы хире болгуу, ону санаа үндүреринин чуруму, ону ачы-дуза чедирип турар черлерге болгаш улус өөредилгезинге чигелдери кандыг болгуул дээш, оон-даа өске.

Немээн өртекке үндүрүг онаары делегейниң 42 чуртунун (оон иштинде Европаның 17) үндүрүг системазының чарылбас чугула кезээ боон турар.

III. «Бүдүрүлгелериниң орулгаларындан үндүрүг дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу

Бо хоойлу 1991 чылдың декабрь 20-де хүлээп алдынган-даа болза, ам дээрзинде ажыглаттынмайн турар. Бүдүрүлге ажылдакчыларының ажыл төлевирин өстүрериниг, бүдүрүлгенин ажыктыг чоруун бедидериниг саат ужураштырын турар үүлдерни чок болдулары-биле ол хоойлуну хүлээп алган. Ынчангаш ол бүдүрүлгени калбартыр хөгжүдериниг, бүдүрүп турар продукциянын хемчээлин улгаттырарына дузалаар сорулгалыг.

Бүдүрүлгелериниң орулгаларындан үндүрүг тыртарын амгы үеде ындыг-ла эки аргага деп санаавайн турар. Чүге дээрге ол акшанын үне чок-талыышкынын, бүдүрүлгениң кудулаашкынын болдура берип болур. Ындыг болзажок бо хоойлу моон мурнунда турганындан элээн дедиилгелиг хоойлу болур. Чүге дээрге үндүрүгүн ставказын 35 хуу турганындан 18 хуу чедир эвээжедирин ында көрүп турар.

Моон мурнунда кооперативтериниң ап турган орулгаларына үндүрүг онаар турган болза, 1991 чылдан эгелеп оларның чүгле арыг орулгазынга үндүрүг онаар апаргын. Чүге дээрге бүгү орулгаларга үндүрүг онаар дээрге ындыг хевирлиг бүдүрүлгелериниң күрүне бюджединге киирер салыышкынны чок болу берген, харын-даа олар орулга чок, ядыы бүдүрүлгелер апаргын. Оон чылдагаанын билдингир олар бүдүрүлгени калбартырынче сагыш салбайн, киирип алган акша-хөренгизин шалын фондузунче киирип турул берген, биргээр чугаалаарга, киирип алган акшазын кооператив нежигуннери үлежип алаар апаргын. Бүдүрүлгелериниң ниити орулгазынга үндүрүг онаар деп чүвеинин бир четпес талазы ол.

База бир үүл. Бүдүрүлгелериниң ажыл-чорудулгазы болгаш бүгү эргелери-биле холбашкан бүгү кызыгаарлаашкынарны (оон иштинде ажыл төлевирин өстүрериниг) чок болдуруп база бүгү бүдүрүлгелерни деп байдалга тургусканы оларның бүдүрүлгени көгжүдериниг сонуургалын улгаттырган. Оон ангыда оларның бүдүрүлге чорудулгазын калбартырынга киирген бүгү арыг орулгазынга үндүрүг онаавас турумну хоойлуда көрген. Бо талазы-биле чигелделер эвээш эвес. Чижээ, бир эвес кайы-бир бүдүрүлге чаа дериг-хөрекселлерни тургузар азы патентилерни болгаш лицензияларны садып алыр дей бергеи болза, оон ол бүгү үүлдерни кылырыга үндүрген чарыгдалдарыга 3 чыл дургузуунда үндүрүг онаавас ыаргын. Ынчангаш бүдүрүлгени калбартырынга таарымчалыг байдалдар тургустунган, ону хоойлу магадылап турар.

Бир эвес херек апаар болза, бо хоойлуну Россия Федерациязының чаазының доктаадыы-биле күштүг болдуруп киирер.

IV. «Немээн өртекке үндүрүг дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу

Хоойлуну РСФСР-ниң Дээди Советиниң 1991 чылдың декабрь 6-да хүлээп алган доктаадып өзугаар 1992 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болдуруп киирген. Ук доктаалды күүсеарн-биле Күрүнеин үндүрүг албаны (КҮА) РСФСР-ниң Экономика болгаш сан-хөө министерствозу-биле халы кылган дугуржулга өзугаар 1991 чылдың декабрь 9-та «Немээн өртекке үндүрүгну санаарының болгаш төлээринин дугайында» саавырны ажылдап кылган болгаш үндүрген. Немээн өртектен үндүрүг тыртарының чурумун үндүрүг албаның (база Экономика болгаш сан-хөө министерствозунуң 1991 чылдың декабрь 9-та (№ ИЛ-4-17/1) чагаазында тодараткан.

Хоойлу 10 үүлден, а саавыр 18 өскектен, 62 пунктудан болгаш 2 капсырылгадан тургустунган.

Немелде өртектен үндүрүг дээрге өртек-үнеиин артыкшылдыг кезээн бюджетке киирип алырының бир хевири болур. Ол артыкшыл бараан бүдүрүлгезиниң бүгү үе-чаалаарының, ачы-дуза чедирер талазы-биле ажылдың үезинде тургустунуп келир. Бараан саавырлазы азы ачы-дуза чедирилгези доозулган соонда, ук артыкшылды бюджетке бо үндүрүгүнүн дуазы-биле киирип алыр. Биргээр чугаалаарга, бо үндүрүг дээрге, моон мурнунда бараан саарылгазыдан тыртып турган, оон соонда «президент» үндүрүү дей эдип берген үндүрүгүү солаан үндүрүг-дүр.

Хоойлунуң 2-ги үүлүнде (саавырның ийиги кезээнде, 2-3 пунктуларда) үндүрүг төлекчилери, 3-кү үүлде (саавырның үшкү кезээ, 4-8 пунктуларда) үндүрүг онаар черлерни, 4-кү үүлде (дөрткү кезек, 9—11 пунктуларда) онаар үндүрүгүү, бешки үүлде (бешки кезек, 12-13 п.) үндүрүг онаавас бараанналарны (ачы-дуза ажылдарын) даңзылыр, 6-ны үүлде (алдыгы кезек, 14 дугаар пунктуда) үндүрүгүнүн ставкаларын, 7-ги үүлде (сески кезек, 18—26 пунктуларда) үндүрүгү санаарының чурумун, сески үүлде (тоску кезек, 27—30 пунктуларда) үндүрүгүү төлээринин хуусаазын, тоску үүлде (16-гы кезек, 57—58 пунктуларда) үндүрүг төлекчилериниң харысалгазын болгаш үндүрүг органнарының коштоолюн, онгу үүлде түүнел үүлдү тодараткан.

V. «Акцизтер дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу

Бо хоойлу 1992 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болу берген, ол 7 үүлден тургустунган. Оон мурнунда, 1991 чылдың декабрь 9-та РСФСР-ниң Экономика болгаш сан-хөө министерствозу-биле дугуржулганы өзугаар № 2 саавырны үндүрген турган, ол 10 өскектен болгаш 31 пунктудан тургустунган.

Акциз дээрге ховар, кааскоя бараанларга азы өөнүг болгаш үнелиг металлдарлан кылган эдилелге болгаш хүн бүрүүн хереглели эвес арага, кофе аймаа дээн черелиг продукцияларга онаар үеме үндүрүг-дүр. Чижээ, автомобильдерге, хевис болгаш арага, таакпы аймаанга, ховар дээн улуг өртектиг бараанналарга ындыг үндүрүгү онаап турар. Оон ангыда ол үндүрүгү ювелирлиг кылыгларга (бриллиантыны киириштирбишаан), дуктуг алгыдан кылган кылыгларга (уруглар хевиндеи ангыда), шажан болгаш хрустальдан кылган эт-савага онаап турар. Акциз үндүрүүн ук бараанның өртөөнде киирген турар болгаш ону садып алган хереглекчиден тыртып алыр. Бо үндүрүгү РСФСР-ниң Чазааның 1991 чылдың декабрь 6-да үндүрген доктаадын өзугаар куштүг болдуруп киирген.

Хоойлунуң 2-ги үүлүнде акциз үндүрүүнүн төлекчилери (саавырның 2-ги кезээ, п. 4), 3-кү үүлде үндүрүг онаар черлерни (үшкү кезек, п. 5), 4-кү үүлде акцизтер ставкаларын бадылап турзуларының чурумун, 5-ки үүлде акцизти санап үндүреринин болгаш төлээринин чурумун (бешки кезек, п. 8—12), 6-ны үүлде төлекчилериниң харысалгазын болгаш үндүрүг органнарының контролюн (10-гу кезек, п. 10—12), 7-ги үүлде түүнел үүлдү тодараткан.

Саавырда акцизти төлээринин болгаш саныжылга кылганының дугайын дыңнадын киирип көөриниг хуусааларын (6-ны кезек, п. 13—15), акцизтер талазы-биле бухгалтер үүдүн турузарының чурумун (7-ги кезек, п. 16), хамаарышкан счёттарның карточкаларын үндүрүг инспекцияларынга тургузарының чурумун (8-ки кезек, п. 17), акцизтер талазы-биле саныжылганы кылганын хынаарының чурумун (9-ку кезек, п. 18—19), тодарадын көргүскен. Ол ышкаш акцизтер талазы-биле төлекчилериниң саныжылганы кандыг янзылыг тургузарының чурумунуң, чоонуң хереглел бараанларының чамдык хевирлериниг онаар акциз үндүрүүнүн ставкаларының, акциз үндүрүү онаар хевирлиг чамдык бараанларының даңзылыының, акцизтер талазы-биле саныжылга документилерге удуртукчу болгаш кол бухгалтер ат салыр, ону үндүрүг инспектору хынаан турар ужурлуг.

VI. «Кижилерден тыртар олча-ажык үндүрүүнүн дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу

Хоойлу 1992 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болуп кирген, ол 8 эгеден болгаш 24 үүлден тургустунган.

Хоойлуда дараазында кол үүлдерни тодаразын киирген: үндүрүг төлээр кижилер (1-ги үүл), үндүрүг онаар үүлдер (2-ги үүл) үндүрүг онаавас орулгалар (3-кү үүл), үндүрүгүнүн ставкалары (6-ны үүл), күш-ажылчы хүлээлгелерин күүсеткени дээш хамаатыларның ап турар ажыл төлевириниң азы үк ажыл төлевириниг деңгээн орулгаларының түүнүге үндүрүгү онаары (ийиги эге, 7—8 үүлдер), үр ажылы кылганы болгаш кол ажылындан өске ажылдарны күүсеткени дээш алган орулгазынга үндүрүгүү онаавас (үшкү эге 9—10 үүлдер), ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулга хаа болгаш өске-даа орулгаларга үндүрүгүү онаары (дөрткү эге, 11-13 үүлдер), даштыкы хамаатыларга болгаш хамааты болбайн турар кижилерге үндүрүг онаарының негелделери (бешки эге, 14—16 үүлдер), РСФСР-де доктаамал чурттавайн турар-даа болза, оон орулгаларны ап турар кижилерге үндүрүгүү онаары (алдыгы эге, үүл 17), үндүрүг төлекчилериниң чыл түүнели-биле киирип келген зыныадының өзугаар катан саныжылганы чорударының чуруму (чедиги эге, 18—19 үүлдер), бо хоойлуну сагымның хандырары (сески эге, 20—21 үүлдер).

Хамаатыларның чылда ап турар ниити орулгазынга үндүрүг онаарының бүгү делегейде хүлээп көргүнген чурумунуң шилчиринин аргалаары бо хоойлуда көөп турар.

Бо чылдың бирги квартында үндүрүг органнары боттарының ажыл-чорудулгазын бо хоойлуга болгаш Россия Федерациязының Үндүрүгүнден хостаан: Совет Эвилелинин Маадырлары, Алдар орденнин үш чергелериниң эдилекчилери, бирги болгаш ийиги бөлүктүн инвалидтери, хамааты болгаш Ада-чурттун Улуг дайынының база ССРЭ-ни камгалаар талазы-биле өске-даа дайынчы операциянын киржикчилери, Ада-чурттун Улуг дайынынын үезинде дайылдажыл чоруп турган шериг кезектеринге, штабтарга болгаш албан чеолериге (шериг кезектериниг хамаарышкан) штаттыг албан-дужаалга турган ыштакы херектер болгаш күрүнеин айыл чок чорук органнарын база Совет Армиязын болгаш Шериг-Далай Флодунун составынга боттарының эки туразы-биле ажылдап турган кижилер, ол үеде ажылдааны дээш пенсияга чиигеткен негелделерни барымдаалап көөр кыдыр доктаатканы хоорайларны камгалажып турган кижилер, Чернобыль аварийзының үржүктүнүн чок болдуларына (1986-1987 чылдарда тус-бөлүк турган чоналарга) киирген турган кижилер, боттары хууда бажын-балгаттыг пенсионерлер, боттары хууда бажын-балгаттыг солдаттар, матростар, сержантылар, старшиналар, прапорщиктер, мичманнар болгаш өске-даа.

Оон ангыда, улус депутаттарының район, хоорай Советтери чамдык категорияның кижилериниг болгаш чамдык үндүрүг төлекчилериниг үндүрүгүнүн ставказын эвээжедир азы немелде чигелделерни доктаадып тургузар эргелиг.

Хоойлунуң бешки үүлүнде эт-хөренгиге чеже хире үндүрүгү онаарының болгаш ону төлээриниң чурумун айыткан.

Россия Федерациязының Күрүнеин үндүрүг албаны 1992 чылдың март 3-те «Кижилерниң эт-хөренгизинге үндүрүгү санаарының болгаш төлериниң чурумунуң дугайында» саавырны хүлээп алган. Ол 5 кезектен болгаш 30 пунктудан тургустунган. Бирги кезектиг 1—4 пунктуларында ниити үүлдерни киирген, ийиги кезектиг 5—11 пунктуларында эт-хөренги үндүрүүге чигелделер, дөртку кезектиг 17—20 пунктуларында хууда бажының, түүгларының өртек-үнезинге онаар үндүрүүнүн ставказы болгаш ону санап үндүреринин чуруму, бешки кезектиг 21—30 пунктуларында хамаатыларның эт-хөренгизинге үндүрүгү төлээриниң чурумуну айытыган.

Тудугларның, бажыннарның болгаш кажааларның бо чылдың июльга чедир доостунган турар ужурлуг инвентаризациязының шынарызын бо Хоойлунуң канчаар боттарыны хамааржыр.

(Уланчызы 3-ку арында).

Тыва Республикага үндүрүг онаарының чуруму

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

VIII. «Бүдүрүлгелерниң эт-хөренгизинден үндүрүг дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу

Хоойлуну 1991 чылдың декабрьның 13-те хүлээп алган. Үндүрүгүн төлекчилери — тускайлан балансылыг, Россия Федерациязының девискээринде эт-хөренгинин өнчү ээзи бооп турар бүдүрүлгелердир.

Бюджет албан черлериниң, организацияларның, эргелеп башкарылга органнарының, адвокаттар коллегиязының, улус өөредилгезинин, культураның, шажын-чүдүлге каттыжышкыннарының, организацияларның, национал культура нинтилелдериниң, үрттелга-коммунал болгаш хоорайларның өске-даа ажылагыйларының ажылган турары бүдүрүлге, балык болбаазырадыр бүдүрүлгелериниң эт-хөренгизинге болгаш чаа тургустунган бүдүрүлгелериниң эт-хөренгизинге организацияларны, бүдүрүлгелерни, албан черлерни, инвалидтерниң хей-ниити организацияларының ажылдан эгелээниинин соонда бир чыл иштинде эт-хөренгизинге үндүрүгүну онаавас.

Үндүрүгүн хемчээлин колкол эт-херекселдерниң элээнинге, а ол ышкаш ажыглаттынган арыг орулгага болгаш чээли хөренгилерниге дүүштүр эвээжеткен баланс активинин түнүнүн 0,5 хуузунга чедир доктаадыр.

Россия Федерациязының Күрүнениң үндүрүг албаны 1992 чылдың марттың 16-да «Бүдүрүлгелериниң эт-хөренгизинден үндүрүгү санаарының болгаш бюджетке төлээриниң чурумунуң дугайында» Инструкцияны бадылаан. ында үндүрүг төлекчилерин (I кезек, 1 п.), үндүрүг онаар үүлдерни (II кезек, 2—6 п.), үндүрүг хемчээлни (III кезек, 7 п.), үндүрүгүн санаарының болгаш бюджетке төлөп киирериниң чурумун (IV кезек, 8—18 п.) тодаракан.

Инструкцияга капсырылгаларда бүдүрүлгелериниң эт-хөренгилериниге үндүрүгү санаарынга ажыглаар бүдүрүлгелериниң балансызының активиниң болгаш пассивиниң үүлдериниң даңызын (№ 1 капсырылга), 1992 чылда бүдүрүлгелериниң эт-хөренгилериниң чылда ортумак өртээн санаарының чижээн (№ 2 капсырылга), бүдүрүлгенин бюджетче киирер үжүрлүг эт-хөренги үндүрүүнүн түнүн санаарының чижээн (№ 3 капсырылга), бүдүрүлгелиг эт-хөренгизинин квартал, чартык чыл, тос ай, бир чыл иштинде бюджетке киирер үндүрүүнүн түнүнүн тодаргаан санаашкының № 1 хевирин (№ 4 капсырылга) киргеп.

IX. «Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу

«Чер дээш төлевир дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу 1991 чылдың 10 айның 11-де үнген болгаш анаа үндезилээш, Тыва Республиканың «Чер дээш төлевир дугайында» Хоойлузун ажылдап кылгаш, 1992 чылдың январь 29-та хүлээп алган.

Ол хоойлу 6 кезектен, 26 үүлден тургустунган, ында кол негелдерни (I кезек, 1—3 үүл), көдээ ажыл-агыйга хереглээр чер дээш төлевирни (III кезек, 4—6 үүл), көдээ ажыл-агыйдан өскээр ажыглаар чер дээш төлевирни (III кезек, 7—11 үүл), чер дээш төлевир алырының талазыбиле чиигелделерни (IV кезек, 12—14 үүл), чер дээш төлевирни доктаадыр болгаш тыртар чурумун (V кезек, 15—23 үүл), чер дээш төлевирден киргеп акша-хөренгини ажыглаарын (VI кезек, 24—26 үүл) айыткан болгаш 2 капсырылгадан тургустунган. Тыва Республикада черни ажыглаары төлевирлиг, төлевирни чер үндүрүг, аренда төлевири, черниң нормативтиг өртээ хевирлиг кылдыр алырын ол хоойлуда айыткан.

№ 1 капсырылгада көдээ ажыл-агый шөлдериниң бир гектарындан-на үндүрүгүн ортумак хемчээлин районнар аайы-биле 3-тен 24 рубль чедир турар кылдыр бадылаан.

Хамаатыларга хуулда болгаш коллективтиг сад ажылын чорудар, огород болгаш мал ажылын кылыр, хуулда дузалал ажыл-агыйын тудар дээш, а ол ышкаш өске-даа сорулгаларга ажыглаары-биле тустус кижилерге берген сад ажылдыг эштежилгелериниң азы көдээ үрттакчылыг чеченнин кызыгаарлашкан черлериниң участоктар дээш чер үндүрүүн участоктун бүгү шөлүнге онаштыр оон бир дөрбелчин метринден-не 1 көпеек хемчээлдиг кылдыр доктааткан.

Хамаатыларга сиген кезер, мал өткарар дээш берген участоктардан үндүрүгүн көдээ ажыл-агый шөлдерин ажыглааны дээш доктааткан хемчээлдерге онаар.

Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң чер участогунун тургустунган таарымчалыг байдалдарын барымаалап чер үндүрүүнүн хемчээлин улгаттырарын, ынчалза-даа 4 катаптан хөй эвес болдурарының эргезин берген, колан чаңының ажыглаттынмаан участоктары дээш үндүрүг хемчээлин он катап улгаттырарын чөпшээрээн.

Хоорайларда чеченнер дээш үндүрүг бир дөрбелчин метр дээш 1,2 рубль, а өске хоорайларга — 0,5 көпеек бооп турар (көдээ ажыл-агыйга ажыглаар болгаш хуулда дузалал ажыл-агыйга болгаш чурттала фондузунга ажыглаар черлерден ангыда).

Тускайлап бээриниң доктааттынган нормаларындан ажыл турар чер участоктарының шөлү дээш үндүрүгү ийи дакпыр хемчээл-биле тыртар.

Хоорайларның болгаш хоорай хевирлиг суурларның кызыгаарларындан чурттала фондузунга (күрүнениң, хөй-ниитиниң, кооперативтиң, хуунун ажыглалында), огород, сад, мал ажылынга болгаш хуулда дузалал ажыл-агыйына ажыглап турар черлер дээш үндүрүгү хоорайларда черлерге доктаткан чер үндүрүүнүн хемчээлиндеи үш хуу хемчээлдиг кылдыр саналаар. Ол Кызыл хоорайга бир дөрбелчин метр дээш 3,6 көпеек, өске хоорайларга болгаш хоорай хевирлиг суурларга — 1,5 көпеек бооп турар.

Чер үндүрүүн төлээриниң долузу-биле хостаар черлер болза:

— заповедниктер, келир үеде Тывага тургустунар үжүрлүг национал болгаш дендрологтуг парктар, ботаника садтары;

— эртем болгаш өөредилге сорулгаларына ажыглаар, а ол ышкаш көдээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый культураларының сорттарын шенээр дээш дорт ажыглап турар чер участоктарлыг көдээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый угланыышкынныг эртем организациялары, эртемшинчилел албан черлери болгаш өөредилге черлериниң дуржулга, шенелле болгаш өөредилге-дуржулга ажыл-агыйлары;

— күрүне бюджединиң күсели азы профэвилелдериниң акша-хөренгизинин күселибиле акшаландырып турар культураның, уран үүлдүн болгаш кинематографияның, өөредилгениң, кадык камгалалының, кадыкшыдылгаспорт комплекстериниң албан черлери; а ол ышкаш бойдустун база төөгүнүн болгаш культураның туразаалдарының күрүне органнары;

— көдээ ажыл-агыйга ажыглаары-биле үреттинген (катап тургузары негеттинер) черлерни алган будүрүлгелер, албан черлери, организациялар, а ол ышкаш хамаатылар

— чер ажыглаарының баштайгы 10 чылында:

— Ада-Чурттун Улуг дайынының киржикчилери;

— инвалидтер, а ол ышкаш олча-ажык үндүрүүн болгаш үндүрүглевнин өске бүгү хевирлерин төлээриниң хоойлу ёзугаар долуу-биле хостаткан хамаатылар;

— Россия Федерациязының күрүне кызыгаарын дургаар дилиндектей шөлүг чөрүткан черлер;

— чурттакчылыг черлерде болгаш коммунал ажыл-агыында ниити ажыглал черлери;

— Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны бир-ле дугаар организастап турар хамаатыларга чер участоктарын берген үезинден эгелээш, үш чылдың иштинде чер үндүрүүн төлээриниң хостаар.

Хамаатыларга чер үндүрүүн санаарын күрүнениң үндүрүг албаныың органнары кылыр болгаш олар чылдын-на августун 1-ден орай эвесте оларга үндүрүгүн төлээниин дугайында дыңнаткан турар.

Үндүрүгүн түнүнүн сентябрьның 15-тен болгаш ноябрьның 15-тен орай эвес дек-ден үлүглүг кылдыр төлээр. Доктааткан хуусаада үндүрүгүн төлевээн таварылгада хуусаазы эрткен хүн бүрүзү дээш чедир төлевээн түнүүн 0,2 хуу хемчээлдиг хөөлү анаа немеер.

Чер үндүрүүн болгаш аренда төлевирнин чогуур бюджеттерниң орулгаларына болгаш чарыгдалдарына тускай одурут кылдыр санаар болгаш чер шинчилелиниг, чер кадастрын чорударына, мониторингке, черлерни камгалаарына болгаш оларның үүшдүжүткүрүн белиндириге, чаачаа черлерни ажыглага киирериге, ол сорулгалага чер ажыглакчызының бодунуң чарыгдалдарын дуглаарына болгаш акша дузаламчыларын чедир эгелериниге болгаш оларны ажыглааны дээш хууларны төлээриге ажыглаар.

№ 2 капсырылгада республиканың районнарының айыбиле көдээ ажыл-агыйның ажыглалында черлериниң ортумак норма өртектерин бадылаан болгаш ол бир гектар дээш 693-тен 4890 рубль чедип турар.

Рынок харылзааларынче шилчиишкин бойдус-биле ниитиниң чеменелгезинин аразында кады хөделиишкинин талазы-биле экономиктиг механизмни тургузарын негеп келген. Оон эн чүгүл кезектерниң бирээзи бойдусту төлевирлиг ажыглаары болуп турар. Бойдусту хирлендирер будүмелдерни үндүргени (чыгаары) дээш төлевирлерни тургусканы болгаш «Чер дээш төлевир дугайында» Хоойлуну хүлээп алганы-биле бойдусту төлевирлиг ажыглаар чорук херек кырында эгелеттинген.

Тыва Республиканың Дээдги Совети бо чылын бойдусту төлевирлиг ажыглаар талазыбиле, оон иштинде аъш-чемге, техниктиг болгаш ам-таң чиг эдиниге ажыглаар чер кырының оът-сиген продукциязын ажыглааны дээш, ап-мен, балык-байлан болгаш өске-даа курлавырларны ажыглааны дээш, чер иштинин болгаш өске-даа байлак үүлдерни ажыглаары дээш төлевирлер дугайында Хоойлуну ажылдап кылгаш, хүлээп алыр үжүрлүг.

X. Орук фондузу

РСФСР-ниң 1991 чылдың октябрь 18-теги «РСФСР-ниң орук фондуларының дугайында» Хоойлузунга үндезилээш, алыр үндүрүглер болза:

— кывар-чаар материалларны саарарынга федералдыг болгаш девискээр үндүрүглери;

— автомобиль оруктарының ажыглакчыларындан үндүрүг;

— транспорт үүлдериниң эдериниден үндүрүг;

— автотранспорт үүлдерни садып алырынга онаар үндүрүг (хамаатыларның хуузунда ажыглаар дээш садып ап турар чиик автомобильдериниден ангыда);

— хамаатыларның хууда ажыглаары-биле сатканы чиик автомобильдерден акциятер.

Россия Федерациязының Сан министерствозу 1992 чылдың март 2-де «Үндүрүглерни санаарының болгаш оларның Саза өске-даа акша-хөренгинин орук фондуларынче киирериниң чурумунун дугайында» Инструкцияны бадылаан.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлери РСФСР-ниң 1991 чылдың октябрь 18-те үндүрген «РСФСР-ге орук фондуларының дугайында» Хоойлузу-биле холбаштыр Тыва Республиканың девискээринге орук фондузун Тыва автооруктун составынга тургузар дугайында» 1992 чылдың февраль 20-де № 49 доктаалы-биле Тыва Республиканың ниити ажыглалда турар автомобиль оруктарын кадаталан база сайыралыр сорулга-биле орук фондузунун акша курлавырларын чыыр эргени «Тыва автоорук» каттыжышкынына берген.

Колхозтар, совхозтар, тараачын, арат (фермер) ажыл-агыйлар болгаш оларның каттыжышкыннары, ниити ажыглалдың автомобиль оруктарын хайгаарап, кадаталап турар будүрүлгелер будүрген продукциязын, кылын күүсеткен ажылдарын болгаш көргүскен ачы-дузаның хемчээлинден 0,4 хуу үндүрүгү төлээриниден автомобиль оруктарының ажыглакчыларын хостаан.

Үндүрүглер төлээриниң (шимчелиг-чиик күжүнден хамаарыштыр 30 көпеектен 7 рубль 15 көпеек чедир) хостаар транспорт үүлдериниң эдилекчилери:

— «Чернобыль АЭС-ке болган халаптың уржуундан радиацияга таварышкан хамаатыларның социал камгалалын ханаарын, ыпчаалза Россия Федерациязының Күрүнениң албаны 1992 чылдың марттың 16-да «Будүрүлгелериниң эт-хөренгизинден үндүрүгү санаарының болгаш бюджетке төлээриниң чурумунун дугайында» Инструкцияны бадылаан. ында үндүрүг төлекчилерин (I кезек, 1 п.), үндүрүг онаар үүлдерни (II кезек, 2—6 п.), үндүрүг хемчээлни (III кезек, 7 п.), үндүрүгүн санаарының болгаш бюджетке төлөп киирериниң чурумун (IV кезек, 8—18 п.) тодаракан.

Инструкцияга капсырылгаларда будүрүлгелериниң эт-хөренгилериниге үндүрүгү санаарынга ажыглаар будүрүлгелериниң балансызының активиниң болгаш пассивиниң үүлдериниң даңызын (№ 1 капсырылга), 1992 чылда будүрүлгелериниң эт-хөренгилериниң чылда ортумак өртээн санаарының чижээн (№ 2 капсырылга), будүрүлгенин бюджетче киирер үжүрлүг эт-хөренги үндүрүүнүн түнүн санаарының чижээн (№ 3 капсырылга), будүрүлгелиг эт-хөренгизинин квартал, чартык чыл, тос ай, бир чыл иштинде бюджетке киирер үндүрүүнүн түнүнүн тодаргаан санаашкының № 1 хевирин (№ 4 капсырылга) киргеп.

IX. «Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу

«Чер дээш төлевир дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу 1991 чылдың 10 айның 11-де үнген болгаш анаа үндезилээш, Тыва Республиканың «Чер дээш төлевир дугайында» Хоойлузун ажылдап кылгаш, 1992 чылдың январь 29-та хүлээп алган.

Ол хоойлу 6 кезектен, 26 үүлден тургустунган, ында кол негелдерни (I кезек, 1—3 үүл), көдээ ажыл-агыйга хереглээр чер дээш төлевирни (III кезек, 4—6 үүл), көдээ ажыл-агыйдан өскээр ажыглаар чер дээш төлевирни (III кезек, 7—11 үүл), чер дээш төлевир алырының талазыбиле чиигелделерни (IV кезек, 12—14 үүл), чер дээш төлевирни доктаадыр болгаш тыртар чурумун (V кезек, 15—23 үүл), чер дээш төлевирден киргеп акша-хөренгини ажыглаарын (VI кезек, 24—26 үүл) айыткан болгаш 2 капсырылгадан тургустунган. Тыва Республикада черни ажыглаары төлевирлиг, төлевирни чер үндүрүг, аренда төлевири, черниң нормативтиг өртээ хевирлиг кылдыр алырын ол хоойлуда айыткан.

№ 1 капсырылгада көдээ ажыл-агый шөлдериниң бир гектарындан-на үндүрүгүн ортумак хемчээлин районнар аайы-биле 3-тен 24 рубль чедип турар кылдыр бадылаан.

Хамаатыларга хуулда болгаш коллективтиг сад ажылын чорудар, огород болгаш мал ажылын кылыр, хуулда дузалал ажыл-агыйын тудар дээш, а ол ышкаш өске-даа сорулгаларга ажыглаары-биле тустус кижилерге берген сад ажылдыг эштежилгелериниң азы көдээ үрттакчылыг чеченнин кызыгаарлашкан черлериниң участоктар дээш чер үндүрүүн участоктун бүгү шөлүнге онаштыр оон бир дөрбелчин метринден-не 1 көпеек хемчээлдиг кылдыр доктааткан.

Хамаатыларга сиген кезер, мал өткарар дээш берген участоктардан үндүрүгүн көдээ ажыл-агый шөлдерин ажыглааны дээш доктааткан хемчээлдерге онаар.

Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң чер участогунун тургустунган таарымчалыг байдалдарын барымаалап чер үндүрүүнүн хемчээлин улгаттырарын, ынчалза-даа 4 катаптан хөй эвес болдурарының эргезин берген, колан чаңының ажыглаттынмаан участоктары дээш үндүрүг хемчээлин он катап улгаттырарын чөпшээрээн.

Хоорайларда чеченнер дээш үндүрүг бир дөрбелчин метр дээш 1,2 рубль, а өске хоорайларга — 0,5 көпеек бооп турар (көдээ ажыл-агыйга ажыглаар болгаш хуулда дузалал ажыл-агыйга болгаш чурттала фондузунга ажыглаар черлерден ангыда).

Тускайлап бээриниң доктааттынган нормаларындан ажыл турар чер участоктарының шөлү дээш үндүрүгү ийи дакпыр хемчээл-биле тыртар.

Хоорайларның болгаш хоорай хевирлиг суурларның кызыгаарларындан чурттала фондузунга (күрүнениң, хөй-ниитиниң, кооперативтиң, хуунун ажыглалында), огород, сад, мал ажылынга болгаш хуулда дузалал ажыл-агыйына ажыглап турар черлер дээш үндүрүгү хоорайларда черлерге доктаткан чер үндүрүүнүн хемчээлиндеи үш хуу хемчээлдиг кылдыр саналаар. Ол Кызыл хоорайга бир дөрбелчин метр дээш 3,6 көпеек, өске хоорайларга болгаш хоорай хевирлиг суурларга — 1,5 көпеек бооп турар.

Чер үндүрүүн төлээриниң долузу-биле хостаар черлер болза:

— заповедниктер, келир үеде Тывага тургустунар үжүрлүг национал болгаш дендрологтуг парктар, ботаника садтары;

— эртем болгаш өөредилге сорулгаларына ажыглаар, а ол ышкаш көдээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый культураларының сорттарын шенээр дээш дорт ажыглап турар чер участоктарлыг көдээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый угланыышкынныг эртем организациялары, эртемшинчилел албан черлери болгаш өөредилге черлериниң дуржулга, шенелле болгаш өөредилге-дуржулга ажыл-агыйлары;

— күрүне бюджединиң күсели азы профэвилелдериниң акша-хөренгизинин күселибиле акшаландырып турар культураның, уран үүлдүн болгаш кинематографияның, өөредилгениң, кадык камгалалының, кадыкшыдылгаспорт комплекстериниң албан черлери; а ол ышкаш хамаатылар

— чер ажыглаарының баштайгы 10 чылында:

— Ада-Чурттун Улуг дайынының киржикчилери;

— инвалидтер, а ол ышкаш олча-ажык үндүрүүн болгаш үндүрүглевнин өске бүгү хевирлерин төлээриниң хоойлу ёзугаар долуу-биле хостаткан хамаатылар;

— Россия Федерациязының күрүне кызыгаарын дургаар дилиндектей шөлүг чөрүткан черлер;

— чурттакчылыг черлерде болгаш коммунал ажыл-агыында ниити ажыглал черлери;

— Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны бир-ле дугаар организастап турар хамаатыларга чер участоктарын берген үезинден эгелээш, үш чылдың иштинде чер үндүрүүн төлээриниң хостаар.

Хамаатыларга чер үндүрүүн санаарын күрүнениң үндүрүг албаныың органнары кылыр болгаш олар чылдын-на августун 1-ден орай эвесте оларга үндүрүгүн төлээниин дугайында дыңнаткан турар.

Үндүрүгүн түнүнүн сентябрьның 15-тен болгаш ноябрьның 15-тен орай эвес дек-ден үлүглүг кылдыр төлээр. Доктааткан хуусаада үндүрүгүн төлевээн таварылгада хуусаазы эрткен хүн бүрүзү дээш чедир төлевээн түнүүн 0,2 хуу хемчээлдиг хөөлү анаа немеер.

Чер үндүрүүн болгаш аренда төлевирнин чогуур бюджеттерниң орулгаларына болгаш чарыгдалдарына тускай одурут кылдыр санаар болгаш чер шинчилелиниг, чер кадастрын чорударына, мониторингке, черлерни камгалаарына болгаш оларның үүшдүжүткүрүн белиндириге, чаачаа черлерни ажыглага киирериге, ол сорулгалага чер ажыглакчызының бодунуң чарыгдалдарын дуглаарына болгаш акша дузаламчыларын чедир эгелериниге болгаш оларны ажыглааны дээш, чер иштинин болгаш өске-даа байлак үүлдерни ажыглаары дээш төлевирлер дугайында Хоойлуну ажылдап кылгаш, хүлээп алыр үжүрлүг.

XI. «Салгал дамчыырының азы белекке бээриниң чуруму-биле дамчып турар эт-хөренгиден үндүрүг дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу

Бо Хоойлуну 1991 чылдың декабрь 12-де хүлээп алган. Ында үндүрүг төлекчилерин (I үүл), үндүрүг онаар объектилерни (2 үүл), үндүрүгүн хемчээлин (3 үүл), үндүрүг талазы-биле чиигелделерни (4 үүл), үндүрүгүн санаарының болгаш төлээриниң чурумун тодаргаан айыткан. Россия Федерациязының Күрүнениң үндүрүг албаны «Салгал дамчыырының болгаш белекке бээриниң чурумуниг-биле дамчыттынар эт-хөренгиден үндүрүгүн санаарының болгаш төлээриниң чурумунун дугайында» Инструкцияны бадылаан.

Ол Хоойлуда болгаш Инструкцияда эт-хөренгинин салгал дамчытканынан азы белекке бергениниң хамаарыштыр үндүрүгүн хемчээлдерни, эт-хөренгинин өртектүнезинин градациязын болгаш салгакчыларның чергелерни айтып турар. Чижээ, күш-ажылдың бир айда эн эвээш төлевириниң хемчээлинден хоойлуда доктааттынган хемчээлиндеи 850 катаптан 1700 катапка чедир өртектиг эт-хөренгинин салгал алырының үезинде бирги чергенни салгакчылары (уруглары, ашаа азы кадайы, адаиези) эт-хөренгинин өртээнден 5 хуу үндүрүгүү, ийиги эзлчегнин салгакчылары акылары, дүпмалары, кырганачаазы болгаш кырган-аваазы) — 10 хуу, өске-даа салгакчылары — 20 хуу үндүрүгү төлээр дээш, оон-даа ынай.

Үндүрүг онаарындан хостаар үүлдер болза:

— кайы-бирээзинин соонда чурттап арткан ашаанга азы кадайынга салгаар чурумбиле азы кайы-бирээзинге белекке бээр чурумбиле дамчыттынар эт-хөренги;

— бир эвес салгакчылар (белек ап турарлар) салгаашкыны ажыдып, кылыр азы керээни чарар (белекке берген) хүнде ол бажыннарга (квартираларга) чурттап турган болза, ындыг чурттала бажыннары (квартиралар) болгаш чурттала-тудуг кооперативтиринде чыгдынган улуглери;

— оларның күрүне азы хөй-ниити хүлээлгелерин күүсеп турганы-биле холбаштыр ССРЭ-ни болгаш РФ-ти камгалаарда азы кижиниң амытының камгалап алыр, күрүне өнчүзүн болгаш корум-чурумгалаар талазы-биле ССРЭ-ниң болгаш РФ-тың хамаатысының хүлээлгелериниң күүседирі-биле холбаштыр өлген кижилер эт-хөренгизи;

— салгал дамчыырының чуруму-биле I болгаш II бөлүктүг инвалидтериниче дамчыыр чурттала бажыннары болгаш транспорт херекселдери.

Салгал дамчыырының эрге дугайында үндүрүг органнарының төлээлекчилериниң хереченнерни бергенде азы бир эвес салгакчы кижиниң өнчүзүнге дамчыттының турар эт-хөренгинин ниити өртээ күш-ажылдың хоойлуда доктааттынган айда эн эвээш хемчээлиниден түс-түзүүнде 850 катап болгаш 80 катап ажып турар таварылгаларда белекке бээр дугайында керээлерни оларның чарганының соонда ам үндүрүгүү тыртып алыр.

Үндүрүг төлекчизи анаа үндүрүг органнарының хүлээдип бергени төлевир дыңнадыында үндезилээш, үндүрүгүү төлээр.

Россия Федерациязында чурттап турар кижилер оларга төлевир дыңнадыын хүлээткениниң хүнүнден эгелээш, үш ай хуусаадан орай эвес ө. иштинде үндүрүгүү төлээр. Эргежок чугула апарган таварылгада үндүрүг органнары төлекчилерге оларның бижимел билдириишкининге үндезилээш, үндүрүг төлээриниң хуусаазын үзадып азы соңгаарладып берип база болур. Ынчалза-даа Россия Федерациязының Ажаалга банкызында күштүг бооп турар хуусаалыг салыышкыннарның хемчээлинин 0,5 хуу хемчээлдиг төлевирни кылбышаан, 2 чылдан эвээш эвес хуусаага үзадып болур.

Салгал дамчаан эт-хөренгинин болгаш белекке берген чурум-биле дамчыттынган эт-хөренгинин өнчүүнүү эзин чүгле үндүрүгүү төлээнде саткан, белекке берген, солуп алган турун болур болгаш ону үндүрүг органының шынзылгазы-биле бадыткаар.

XII. «Бүдүрүлге ажыл-чорудулгазын башкарып турар кижилерден бүрүткел чыылдазының болгаш оларны бүрүткээриниң чурумунуң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу

Бо Хоойлуну 1991 чылдың декабрь 7-де хүлээп алган.

Чылда төлевириниң үстүү хемчээлин, а ол ышкаш чылда талазы-биле чиигелде бээр төлекчилер категорияларын улус депутаттарының район, хоорай Совети тодарадыр. Оон-биле кады чылда төлевириниң үстүү хемчээли күш-ажыл төлевириниң хоойлу ёзугаар айда доктааткан эн эвээш төлевир хемчээлиниден ашпас ужурлуг.

Чылданың түнүн бүдүрүлге ээзиниң бүрүткеткен черниң чогуур бюджединче киир санаар.

Бүдүрүлге ажыл-чорудулгазын башкарып чорударын күүсээн кижиниң күрүнеге бүрүткээрде улус депутаттарының район, хоорай, суур, кодээ Советтериниң түс-түс чагыргалары ол кижиниң доктаамал чурттап турар черинге кылыр.

Күрүне бүрүткелиниң дугайында хереченнерни үндүрүг болгаш өске-даа органнарын албан-дужаалдыг кижилериниң хоойлужудулга актыларында айытканын ёзугаар боттарының хүлээлгелерин күүседип турарының үезинде оларга көргүзер.

Болдунун ажыл-чорудулгазын мурнунда күштүг бооп турган хоойлужудулгага үндезилээш чоондун турган хамаатылар 1993 чылдың январь 1-те чедир үстүнде айыттынган Хоойлуну ёзугаар чурум-биле бүрүткедир ужурлуг.

Мурнунда күштүг бооп турган хоойлуну ёзугаар хамаатыларга берген документилер 1992 чылдың дургузунда күштүг бооп артар.

XIII. «Күрүне каайлызының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу

Бо Хоойлуну 1991 чылдың декабрь 9-та хүлээп алган, ынчаарга Россия Федерациязының Күрүне албаны «Күрүне каайлызының дугайында» Дүрүмну 1992 чылдың март 13-те бадылаан.

Күрүне каайлызының төлекчилери юридиктиг болгаш өске-даа ажыл-херекчи кижилер болур. Оларның эргеажыын ёзугаар тускай төлээлеттиргеннери, кандыг-даа нотариус ажылдарын кылганы дээш, а ол ышкаш нотариуска шынзыткан документилерниң хоолгаларын (дубликаттарын) бергени дээш;

— хамааты байдалды бүрүткээни дээш, а ол ышкаш хамааты байдалдың актыларын бүрүткээриниң дугайында херечилелдерни болгаш хамааты байдалдың дугайында бижимелдерни өскерткени, немээни, эткени болгаш катап тургусканы-биле холбаштыр херечилелдерни катап тывысканы дээш;

— кызыгаар даштынче үнер эргени бергеи болгаш өске күрүнелерден кижилерни РФ-че чалаанының дугайында документилерни доллурганы дээш, а ол ышкаш ол документилерге өскериллелерни киргени дээш;

— тус черге чурттаарының шынзылгазын бергени азы узатканы дээш;

— даштыкы хамаатыларның паспорттарынга азы оларга РФ-тен үнер болгаш РФ-че кирер эргени берип турар паспорт орнунга документилерге визаларны бергени дээш;

— РФ-тың хамаатызы кылдыр хүлээп алыр дугайында болгаш РФ-тың хамаатызындан үнерниң дугайында биллириишкиннерден;

— чурттаар черлерни бүрүткээни дээш;

— аннаар эргени тывыскан чөпшээрелдерни бергени дээш база хоойлужудулга актыларында айыткан өске-даа объектилер дээш. Ол Хоойлуда хуулар болгаш рубльдер-биле айыткан 72 хевирлиг күрүне каайлыларын тодаргаан көргүскен.

Күрүне каайлыларын улус судунга 33 таварылгада, арбитраж судтарынга —14, нотариус ажылын күүседип турар органнарга — 19 таварылгада, Россиядан өске күрүнелерге үнүп чоруур дугайында херектер талазыбиле —7, чурттаар черни бүрүткээри дээш —2, аннаар эргеге чөпшээрелди бергени дээш—3, хамааты байдалдын актыларын бүрүткеп турар органнарга —5 таварылгада төлээриниң хостаарын ол хоойлуда көрүп турар.

Улус депутаттарының хоорай болгаш район Советтери чамдык төлекчилерге күрүне каайлызының талазы-биле немелде чиигелделерни доктаадыр эргелиг.

Эргежок чугула негелделер

Үндүрүг реформазын боттандырып чорударының эн не эргежок чугула негелдези — үндүрүг албаныың шалыпкын, бодамчалыг, кызымаккай ажылдаары бооп турар.

Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцин болгаш Россияның Чазаа үндүрүг системазының тургустунуп, быжыгарын онза ужур-дузалыг херек кылдыр көрүп турар.

Сөөлгү беш айларның иштинде Россия Федерациязының Президентизинин «Россия Федерациязының күрүне үндүрүг албаныың дугайында» Чарлыын (1991 чылдың декабрь 31-де) болгаш Россия Федерациязының Чазааның «Россия Федерациязының Күрүне үндүрүг албаныың айтыырларының дугайында» доктаалын (1992 чылдың апрель 8-те) хүлээп алган. Амгы үеде «РСФСР-ниң күрүне үндүрүг албаныың дугайында» 1991 чылдың март 21-де үндүрген РСФСР-ниң Хоойлузунга өскерилделер болгаш немелделер дугайында» РФ-тың хоойлу төлевилелин Россияның Чазааның даалгазын ёзугаар белеткеп турар.

Россия Федерациязының Президентизинин Чарлыында чугаалап турары болза: «Россия Федерациязының Күрүнениң үндүрүг албаныың чангыс ай хамаарышпас органнарының төпчүтүүгеи системазы Күрүне эргелелиниң төп республика (Россия Федерациязының) органындан (Россия Федерациязының Күрүнениң үндүрүг албанындан) болгаш Россия Федерациязының составында республикалар, крайлар, областар, автономнуг тургузуглар, районнар, хоорайлар (район чагыргалыг хоорайлардан ангыда) болгаш хоорайларда районнар талазы-биле күрүнениң үндүрүг инспекцияларындан тургустунган болгаш олар юридиктиг эргелиг, чарыгдалдар талазы-биле тускай сметалыг, банк албан черлериниге агар саналдыг. Россия Федерациязының Күрүне сулде демдээн чураан таңмалыг, боттары тускай аттарлыг болгаш Россия Федерациязының Күрүнениң үндүрүг албаныың Үдуртукчузунга база оон үстүнде турар органнарынга чагыртын...».

Бо чылдың бирги кварталында эрткен чылдың чоогуур үезинде турганынга дениээрге, Тыва Республиканың бюджединге үндүрүгден киргеи акша түнү 3,3 катап көвдээн, үндүрүг ажылдакчыларының бюджетке немей тып киргеи акшаның түнү 6 катап, сан-хөө санкцияларын онаары 9,1 катап немешкен бооп турар. Бюджеткe немей киир санаан 12 миллион 255 мүн рубльдин 7 миллиону төп аппаратты ажылдакчыларынга онаажып турар.

Олар 15 үндүрүг инспекцияларының онунга темалар аайы-биле ажыл ханалдаларын кылып, практиктиг дузаны көргүскен болгаш 1992 чылда үндүрүг талазыбиле хоойлу-дүрүмнерни өөренип, таныжарының семинар-чөвүлел хуралдарын республиканың бүгү районнарынга, Кызыл хоорайга эрттиргилээн. «Тыва Республикага үндүрүг онаарының талазы-биле тайылбыр-бижиктин» методиктиг материалын ажылдап кылган.

Эрткен чартык чылда төп аппараттың ажылдакчыларының саны 38-тен 55 чедир өскен, а албан черниң ажылдаар шөлү мурнундагызы олчаан арткан болгаш бир ажылдакчыга-ла 1,5-тен 5 дөрбелчин метр шөл онаажып турар. Ынчаарга Россия Федерациязының Чазааның доктаалын ёзугаар алыр болза, бир кижиге-ле 10 дөрбелчин метр онаажыр ужурлуг турда, ТР-ниң Дээди Советинде 42 дөрбелчин метр бооп турар.

4 кылдыгы немештир тургускан, олар болза: даштыкы экономиктиг харылзааларның, банкыларның, биржаларның, ассоциацияларның орулгаларына, өске-даа орулгаларга үндүрүг онаарынын; үчүт болгаш отчеттуг; сан-хөө хандырылгазының кылдыгы-дир. Төп аппаратта америк компьютери, япон «Мурата-М-5» телефаксты болгаш телетайпты тургускан.

Чөөн-Хемчик болгаш Сүт-Хөл районнарның үндүрүг инспекциялары херек кырында ажылдаар бажың-балгат чок бооп турар. Ниитизи-биле республиканың үндүрүг инспекцияларының албан черлери ажылдаар бажың-балгат-биле хандырып турары дыка четпес.

РФ-тың Чазааның 1992 чылдың апрельде хүлээп алган № 230 доктаалын ёзугаар алыр болза, үндүрүг органнарының ажылдакчыларының саны ам-даа 30-40 хуу өзер болгаш инспекцияларга үндүрүг херээн истээриниң килдизи тургустунар ужурлуг. Оон-биле холбаштыр бистин республикада үндүрүг инспекцияларын ажылдаар шөл, мебель болгаш дериг-херекселдер-биле хандырарының айтырыы амдаа шинтирлеттинмейи турарын чугаалаар ужурлуг.

Үндүрүг инспекцияларының материал-техниктиг суурун быжыглаарының, оларның ажылдакчыларынга үре-түүнелдиг ажылдаарынга чогумчалыг байдалдарны тургузарының талазы-биле бистер Тыва Республиканың Президентизинин болгаш Чазааның, чер-чер чагырганарының даргаларының деткимче-дузаламчызынга идеген турар улус биз. Амгы үеде Тыва Республиканың Президентизинин «Тыва Республиканың күрүне үндүрүүнүн албаныын дугайында» Чарлыын белеткеп турар.

Кызыл хоорайның болгаш районнарының-даа үндүрүг инспекцияларының амгы үеде ажылында чедир кылдымаан үүлдери болгаш улуг четпестерни ажыы-биле айтып, чугаалаар апаар. Ажылдакчыларының дыка хөй-үүн арга-мергежили, дуржулгазы ам-даа куду деңнелдиг, эвээш бооп турар. Оларның чамдыктары ажыл-херээн ак сеткилдиг эвес күүсеп турар таварылгалар база бар. Үндүрүг инспекцияларында хүлээп алдынган чамдык кижилерде сан-хөө болгаш экономика талазы-биле билин чок, оларның аразында башкылар, агрономнар, зоотехниктер, инженерлер, механиктер-даа бар бооп турар. Оон үжүрүнден Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Өвүр болгаш өске-даа районнарда үндүрүг инспекцияларын боттарының ажылын чогуур деңнелге чедир тургузып шыдавайн турар.

Чүү-даа чүве бүгү чоңга ажык-чарлыг апарган амгы үеде ол болгаш өске-даа боттуг четпестерни миннип чугаалаары чүгле ажыл-херекке идиг болуру билдингир. А үндүрүг төлекчилери бо үүлден с

БИЛИРИМ - БИЛЕ ЧУГААЛААЙН

Экии, хүндүлүг редакция! Моон мурнунда солуннарже үүг-хөгдаа бижип чорбаан мен, ынчалзажок оларны хүндүлел-биле номчуп чоруур мен. Ылангыя «Шынын» шагдан бээр номчукчузу кижи мен. Хүн бүрү манаар солунум ол: Ам бодумну таныштырайн. Алыс бодум Өвүрге төрүттүнген мен, мени Мамызаан дээр, Кызылга чурттаандан бээр 40 чыл боопторт мен. Мээн бижээн бо үүлүмүү шын угаап, сайгарып көргеш, ону номчукчуларыларга чедирип көрүнер, солунну чагыдып ап турарларның аразында үзел-бодалы мээнии-биле демейлежи бээр кижилер туруп кээр чадапчок, ону номчааш аан. Мээн чугаам колдуунда шажын айтырыынче углаар. Амгы үе шагның бергези-биле амыдыралды, Тываның ажыл-ижин холбап олуларга, кижинин сеткил-сагыжын дүвүредип кээр үүлдериин, айтырыгларның кайызын ол дээр. Мен дег кырган шуваганчының сеткилиннен хомудай бээр чүве эвээш эвес боор чүве-дир. Кара чажымдан өскүс арткан мен, кижилериинг кадыг-чымчак шыраайын көрүп, чурттал-ганын-кээргел чок, кадыг силтиишкиннериинге таваржыр. Тыварыстың бут кырынга чаа туруп кээп турган берге үелериинде амыдыралымнын баштайгы базымнарын төрелдерим аайы-биле Шеминин Алдыы-Даштыг-Тейге чурттан эгелээн мен. Оон бээр бурган буянын көрүп, шаглан тура үдүлүг деп билиишкинден ыравайн, кырып келдим. Ам кээп, хар-назы бо хире улгады бергеш, шажын-үдүлүгенин өртемчейде бо хире катап делгереп кел чыдарынга өөрүп, оода-ла мен дег кижилерни соңгу чоруун хүрээ черлериинге номчудар аас кежиктинн бодап ханмас бүзүрел-биле манагзынар боор чүве-дир. Шажын-үдүлүгенин хорүп кааныныын сөөлүнде, барын районнарга артып калган шыырак өртемнүг лама-башкыларның сөөлгү катап Чадаананың Кызыл-Чыраа дел-черге 53—57 чылдар үезинде хем кыдында бир дугаан өглүг, дөрт хире бичии бажынныг, столовая хевирлиг бир өглүг, дөртен хире лама мөргүл кылыры-биле чыглып, ажылдап турганын сактыр-дыр мен. Чыргакыга Чыргакы хелиннери деп турганнарынг (ынчан үлүг үлүс адын адаас болгаш, аттарын сагынмайн-дыр мен) бирээзи шо каар, өскези караа аараан кижинин карааиче тарбыдаарга, караанын чажы төктүп турганын билир мен. Баян-Тала чурттуг Даваа башкы деп кижи чораан, олар-биле чоок харылзаалыг чораан бис. Эн сөөлүнде Чадаанада (мөргүл черин дүжүргеп үези боор, бежен чеди чылда) эргп Чаа-Хөл чурттуг Тере Комбу деп башкы бодунун өөренекчизи-дел Хомушку Кенден-Сюрюн башкыны эдерткеш, Улан-Удэнин Иволга хүрээзинче бистин бажыныбысты таваргаш эртип турган. Комбу башкы деп кижи Чаа-Хөлде Очуржап башкының акызы чораан деп үвени билир мен. 57 чылдан бээр Кегээн-Булактын Куулар Шымбай-оол башкы, Хомушку Кенден-Сюрюн эмчи-башкы, ол Комбу башкы база Очуржап башкы сүг дээн Тываның ёзулуг лама-башкыларының эн сөөлгүлериинге чедир эдержип, ажыл-чемин кылып, ажаажып чораан мен. Ол-ла кижилерден амгы үеле Чаа-Хөлде Очуржап башкы артып калган.

Чоокта чаа уругларым «Тываның аныяктары» солунда «Хуурактар базы хомудаар болгай» деп эгелиг үүлдү номчуп бээрге, оон бээр чедир удаан үйгу-дыш чок, эрткен-барган үелерии эргий бодап келир апардым. Оон биле кады Эрзин районун районнар аразында сарыг-шажын ниитилелиинин даргазы Б. Э. Содунам башкы-эмчини, оон удуртканы бөлүктү чемелеп, чондан хоорар сагыш-биле чер-чуртунга барза деп бодалдар дынааш, кымның, чүүн хуурактары ирги, кымның ажы-төлү боор; ол хире каржы-дошкун, угаан-медерели кызыы улус боор деп дүвүрел-биле бодап чор мен. Улус «Шажын талазы-биле менээ кандыг хамаарылгалыг чүвел?», деп сонуургаар боор. Ындыг байдал менээ база чамдык өске-даа кижилерге дорт хамаарылгалыг деп билип турар мен.

Не кижи-дир мен. Ажы-төлүмүү, оларның ажы-төлүүн амыдырал-чуртталгазы база келир үеле чурттаар чер-чурту — Тыва, ында чурттап турар ада-иелериин ажы-төлүн бодаанымдан болгаш, тыва ламаларның сөөлгү чагыг сестерин, күзел-соруун дыннап чораанымдан, сарыг-шажын ниитилелиинин кежигүү кижи болганымда, шажын талазы-биле болур чугааларга киришпейн барбас аргам чок. Ынчангаш солундан билип алгаан үүлүмден «Бо улустуң кайызы чазын, кайызы шын кылып турарыл» деп айтырыгны чогуур черлерден, шажын талазы-биле харылаар черлерден дээрим ол-дур ийин, кижилерден, солун ажыллакчыларындан салыксап турар мен. Чоинун човуланын оожургадыры-биле, кыштын дон соогунда хөмүр ыжыига үйгу-дыш чок олурган үлүг назылыг лама Шымбай-оол башкы бе, Седен-Доржу бе, Содунам бе, азы тыва черде бут кырынга ам-даа туруп чадап турар сарыг-шажынның кырыыче ону ежүр, суг кудуп турар улуска көгүттүргеп ындыг хуурактар бе? Олар шлап-ла шажын хуурактары бе? Бо айтырыгны оларның боттарындан база дынаксаан ийик мен.

Шажын ажылы дээрге бистин үеде болгаш келир үеде шын орук дээрииге бүзүрээр мен. Үстүнде адаанын ламабашкылар Улан-Удэ — Тыва аразынга чоруп турган үелериинде бистин өөвүсүү таваръыр мындыг турган чүве. 70 чылдардан бээр мен колдуундэ кады чоруур турдум. Билирле болгай мен, Содунам мээн оолдарым дег оол, бо-ла ол башкылар-биле чугаалашкан, кандыг-бир ном бижээн, оозун өөренген олурар чүве, улуглары чок черинге оозун мактаар чүве. Ынчан олар ону чаштынын чоруурун чагыр чораан. Ие ындыг турган-дыр ийин але.

Шымбай-оол башкыны Камбы кылдыр адаана дээш өөрээниктистен башкыга Содунам-биле кады чеде берген бис. Содунамнын ынчан «Ажылдап болур мен бе?» деп айтырыынга «болур» деп чөпшээрел бергеш, Дорчготпа еудурун сагыызын кылдыр бергенин ийи караам-биле көрген мен. Ынчангаш менээ, мени эдертир ламалар төнгениинден, бо оглүүнүн эдээнден халбактаның чор, уруум, диген боорга, олла ламаларның баарынга номнаныл чораанын бурганнарлыг эрги этажеркамны ол-ла хевээр Содунам башкының ажылдап орар бажынынга салып бергеш, бодум ажаап чоруур кижи мен.

Улан-Удэде өөренип турар хуурактарынга дуза чедирер дээш дыка кызыл көрүп, билип турар кижи ындыг чүве дыннааш, пат-ла кайгадым. Ээ көрүүн, деткип турда-ла, улуг көрдүнерге, бодун тоглуларга болур бе? Содунам башкыны аная кээп турар чон таныыр, билир болгай, ынчангаш аная хамаарыштыр оларның кандыг-бир түннел үндүрер үези черле келген боор деп бодаар мен. Мен бодум хуумда ону шажын башкызы дээр мен. Чүгле шын билип көрүнер, ынчы мен Содунам башкыдан хөйну дыннаан болгаш, башкы дааным сл, олу лама диведим. Лама дээрге, дээде эртемниг номчукчу кижини ынча дээр деп дыннаан мен, ам-даа дыннап чор мен. Ынчап бодаарга, кыганнар чугаазы-биле алырга, биске ам-даа 10 чылаан бээр лама тыптып болур хире. Содунам башкы болуп тарааачы, чурагачы шажын эмчиин мен дээр кижи. Ону шажынга хамаарышпас дээр болза, чүгүл болур. Оон өөредип турган оолдары ам шылгалда дужаап турарлар, ам Чадаана хүрээзинге ажылдаар оолдар өөредип турар. Аная кандыг-даа организация чүү-даа дузалавайн турда, оолдарны шажын хөрээнге өөретпишаан, дугаи сумузун туттуруп турар деп билир мен. Иволгада он аныяктарның алдызы оон киирип каан оолдары-дыр. Оолдарны черде ылгавас, Тывадан барган хуурактарым деп сагыш човап чугаалап чоруурун бо-ла дыннаар кижи мен. Ол хире башкынарны ол хире куду көрүп чоруурунар хомудаачыг-дыр, улус аразынга ындыг-ыындыг сес охтап чоруур улустан ёзулуг шажын ажылдакчызы үшер бе? Бергеле боор, оолдарның хирезин көөрге аан. Ынчалза-даа шажын сургуулунга өөренген аттыг боор чораан улус чүгээр-ле апаар ирги бе деп идегел-база бар. Чүге ынча деп тур сеи дизе, мен шаанда Улан-Батор хоорайның Кандан хүрээзинге өөренип турган лама оолдарны көрүп чораан мен. Оон-биле кады Улан-Удэде сургуулдарны көөрге чөгенчиг боор чорду. Орус хелтер кедип алган, характарының көрүжү безин кадыг, ыырайы донгуй хевээр. Мөргүл кылып келген чон оларның чурттап турар черии то баскан турар чүве.

Бергелер турбайн канчаар, ынчалза-даа бурган, шажын кижизидилгези ангы-ла болгай. Шажын ажылдакчызы кижи кайы хамаанчок чүве тарадып чугаалаар хамаанчок. Арынышырайы, көрүжү-биле безин кижизидикчи болур ужурлуг. Шажынның эге курстарын дооскаш-ла, лама болу бербесле болгай, ынчалза-даа чон лама деп адаар, чүге дизе, шажын ажылдакчызы лама хепти кеткен, шажын номун номчуур кижи болганда, лама саныга кирер боор. Шыныбиле чугаалаар чүве болза, улуг башкыларның чугаазыбиле ап көөрге, бадарчылар дээр чүве дээни кай. Ынчалзадаа хуурак деп ат шажынның хүндүлүг сөзү болгай, ынчалзадаа шажын ажылдакчылары оон эгелээр. Ынчангаш, эргим шажын хуурактары, бодаанын көрүнер, кажан-даа языбүрү улус сөзүнге кирип, олбо кижилер чемелеп, ат-алдарынарны баксыратпанар, Чон мурнунга буян чедирери берге, харыысалгалыг дээрзин утпанар, хоочуннардан өөренинер. Шажын ажылдакчылары кижилер бот-боттарын тутчуп эгелээр чүве болза, чүү боон болуурул, ону чон мелерип билбес силер. Черле ынчаш Тывада тургустуугаи ниитилелдер, хуурактар-даа болза дуржулгазын солчуп, чедер-четпезин сургажып, сүмележип чоруур чүве болза, Тывага шажын ажылы саат чокка сайзыраар турган ийик. Шажын ажылдакчыларын албадал-биле өскээр үтлаар болза, хамык чүве будалгай.

Ынчан 1973 чылда Таңды артында Люндуп хелиннин дагылгазынга улуг ламаларбиле кады чорууста, олар чон дээш ажыл кылып чоруур кижилерни черле куду көрүп болбас деп чатып, сургап турдулар. Чадаананың улуг хүрээзинин орнунга безин тейлеп чоруурун болгаш четөре катап тургустуиуп келирге, Тываның хүрээзи аная турарын база Сүт-Хөлдү бег янзы көрүп чоруурун чагыр улус чораан. Ынчан Содунам башкыны Эрзиидеп база чалаан турган чүве. Ол-ла дагылга үезинде аная чораан башкылар — Шымбай-оол, Комбу, Кенден, Очуржап, Люндуп келин таңды дагырының турумун, үе-шакты шилип алырын аная чугаалап, айтып берип турдулар. Менгун-Тайганың дагылгазынче чоруудуп турганын көрген мен. Башкының дугайын билир шаам-биле номчукчуларга чугаалап олурарым бо.

Тывада шажын ажылының ниитилелдер аайы-биле черле кайы хире чоруп турарын бо солунну, дамчыштыр оон ажылдакчылары боттары база чугаалап, канчаар ажылдап болур бис деп айтырыгга хамаарыштыр санал-оналын черле квирер болза экн-дир.

Бурган-на ёршээзин! Тыва чурттуга сарыг-шажын делгерезин.

Мамызаан МӨНДЕЛЕ.
Кызыл хоорай.

• СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ •

ЭР-ХЕЙЛЕР

Ча адарыга Россия Федерациязының профэвилелдериинин бирги чери дээш маргылдазы Башкортостанга чоокта чаа эрткен.

Аная үс чериин, Чувашиянын, Тываның база Самара, Москва, Ярославль, Екатеринбург областардан болгаш Красноярск крайдан шилиндек спортчулар киришкен.

Маргылдаанын бирги-ийнги хүннеринде спортчулар эн шыырак 24 адыгжыныл аразыче кирер дээш турушканнар. Чүге дизе ёр улус аразынга 60 ажыг адыгжыларны чүгле 24-у финал оюнларже кирер ужурлуг.

Бистин спорт мастерлериивис Шолбан Дажы, Игорь Чамзо, кандидаттар Александр Чадамба, Үженней Ооржак олар баштайгы шылгалданы чиик эрткеш, финалче дораан киргеннер. Бирги хүнде хаттыг, чазыгыг болганындаа чамдык шыырак спортчулар чер албайн бараан турган.

Команда талазы-биле бирги чер дээш маргылдаалар кончуг чидиг байдалга эрткен. Дүрүм ёзугаар 90, 70, 50, 30 метр хемчөлдерден «М-1» деп мергежилгени күүседдир.

Үшкү хүнде чамдык түннелдер билдиниг келген. Аная ийи кол кордакчылар билдинген: Чувашия биле Тываның спортчулары. Чувашиянын шилиндек командазын ХКД чурттарының шилиндек командазының кежигүүү делегей чергелиг спорт мастери А. Комаров баштап турган. Ол Эвилел болгаш Россия чергелиг маргылдааларга шаннаалдыг черлерни хөй удаа өөлеп келген сураглыг спортчу.

Финал үезинде аная турган судьялар, тренерлериин бодалы-биле алырга, Чувашиянын командазы чиигиле тиилээр хевирлиг турган. Ынчалза-даа дораан-на 30 метрнин дистанциязындан эгелеп тыва спортчулар мурнуче үүүп келген. А 50 болгаш 70 метр хемчөлдерден адарынга бистиң спортчуларывыс 30 ажыг сан мурнай бергеи. Ам эн сөөлгү берге дистанция—90 метрден адары. Маңаа бистин төлөөлеривис деминин, бедик мергежилдиин болгаш турушту-ум көргүзүп, команда аайы-биле бирги чери бүзүрелдин-биле чедип алган. Ынчангаш Ш. Дажы, И. Чамзо, А. Чадамба болгаш Ү. Ооржак олар бо чылдың профэвилелдериинин чемпионнары болган, Эр-хейлер!

Хууда бирги чер дээш маргылдаага Ш. Дажы шыырак белеткелдиин көргүзүп, 60 ажыг спортчунуң арызындан эн тергии часпас адар адыгжы болган. Маңаа финал оюнларның төнчүзүүге чедир Чувашиянын 5 адыгжы мастерлери Шолбанга чедер дээш дыка-ла кыскан. Оон үүү-даа үимээн. Ол ылангыя 90 метр хемчөлден алыр ужурлуг 30 сандан 30-ни адыштарга, удурланыкчыларының «холдары салдынып калган». Бо маргылдаага И. Чамзо база багай эвес көргүзүүлүг болган.

Спортчуларны шаннап, маргылдааны хаан тура, Россиянын профэвилелдериинин спорт чөвүлелиинин ча спортунга кол тренери С. К. Романова спортчуларының чедиишкиинин демдеглевишаан, Тыва Республиканың профэвилелдериинин спорт ниитилелиинин бо талазы-биле ажылын улуу-биле үнелеп, байыр чедирген. Тываның спортчулары ча адар талазы-биле сөөлгү үеде Россияда мурнуку чери эөлеп турар апарганын аная демдеглээн. Россияның крайлар, областар болгаш республикалар аразының күскү чемпионады Кызылга эртер апаар дээрзин база дыннаткан.

Андрей БОЙБУ.
Маргылдаанын судьязы.

ОЛИМПИЙ ОЮННАРЫ

Чадаг-терге спортунга Американың шилиндек командазының кежигүүү Дэйв Николсон «Олимпиада-92-нин» маргылдааларына киржир аргазын бо удаада чидирген. Ол эштери-биле Барселонага баш удур чеде бергеш, аная белеткенин турган. Ындыг-даа болза эрткен пятницада ол часкаан белеткенин турган, авариягa таварышкан. Оруктун чиигe кезээнге чоруп олурда аная үткүштүр чиик машина хекестен дыка дүрген бо келген. Машина-биле үскүлешпес дээш Николсон оруктун он талазынче чадаг-тергезин углапкаш, чалдыг эрик чанынга дүшкеш, бертинген. Оон он талакы буду кемдээн.

Николсон ам «Дель мар» деп госпитальда чыдып турар. Эмчилериин санап турарыбиле алырга, ол эн бети дизеле үш ай болгаш катап белеткенин болур хире. Ынчангаш америк спортчу Барселонага ам-даа киржир арга чок болганынга дыка-ла хомудап турар.

Санал, бодал

ШУУТ СОКСАТСА?

Ядарангай амыдыралдың агымы кижилериин сеткилсагыжын дүвүредип турар. Оон кадында чурт иштинче араганың киир сөөртүлгези ындында-ла чедиимес амыдыралды суларадып, чонуун өөрүп-биче ажылдап алган акша-көпеөз арагаже барып турар. Улуг-бичии кижилер аразында арагалаашкын кептеренгейн-биле калбарган. Ындыг байдалды ажыглап, чамдык улус хууда ажык-орулга болаап, чонуун бажын төөредир эзиртир суксуннарны боттары бүдүүп кылып алгаш, аар өртекке садып-саарып, чонуун амыдыралынга хоралыг салдарны чедирип турар.

Мээн бодалым-биле алырга, Тываже араганың киир сөөртүлгезин шуут соксадыр болза эки. Бистиң бут кырынга быжыглыг туруп-четтикпээн Тыва Республикавыска араганың ажыы бичии-даа чок. Арага эвес болза, тыва чон тывыгыр-сагыгыр, ажыл-ишчи. Тура-соруу базы кадыг-быжыг, бергелерни-даа ажыы эртип ыыдаар.

Чежеге дээр арагалаашкынбиле эптежип чурттап келир бис? Бистиң райпола бараанна келген дээр, дыннаарга, келген бараанналарының 2-3 хире машинаны арага-ла болур. Ол арага төнгүже амыр-дыыдаа чок. Кижинин сеткилин коргуушкун болгаш дүвүрээзин хөме алы бээр. Ынчангаш удуртулгазын мээн улуг диледм — Тываже арага киир сөөртүлгезин соксадыры.

К. САЛЧАК.
Кызыл-Мажалык суур.

ЭРТЕМ ЧЕДИП ААРГА-ДАА, АЖЫЛ ЧОК

Экии, эргим редакция! Мен Сплерже бир-ле дугаар чаа бижип олур мен, биживестин аргазы чок болду. 1988 чылда Кызылдың кедээ ажыл-агый техникумунуң бухгалтерия салбырын доосканш, «Ак-Турут» совхозка бир чыл ажылдаш, декретке үүгеп мен. Оон 1991 чылда «Ак-Туруут» совхозтуң салбыры турган Кызыл-Даг суур «Ак-Хем» совхозка апарган.

Мен 1992 чылда «Ак-Хем» совхозтуң директору Мартык Ховалыговичи Дапыкка ажыл дилеп билдиришкин бижиримге, мени ажылга хүлээп албаан. Ол хирезинде конторада эртем-даа дооспаан, херек кырында холунда диплом чок улус ажылдап олурар. Суурда ажыл чок, дипломнуг аныяктар бар.

Мен бодум хуумда авамны, дуңмамны база оглумну азырап олурар мен. Оглумнуң пособие акшазын алырымгадаа, бо берге үеде мээн амыдыралымга четпес болур-дур. Өске черже ажылдап чоруур дээримге, авамның кадыы база багай, аарычал, ынчангаш авамны кээргээр-дир мен.

Кижи кызып-кызып, ортумак өөредилге черин доозуп, дипломну холунга алырга-даа, ажыл чок болур чүве ышкажыл. Эртем-биле чок улусту ыыдыг харыысалгалыг ажылга канчан хүлээп ап турар чүвел, акша-шалыдны меге санап калза канчаарыл? Ынчангаш конторада улустуң эртем-биле хынап, аныяк специалистерни ажылдадыр болза экн-дир. Чаа районнуң удуртур баштаар даргалары бо айтырыгже база кичээнгейдеп салып көрзе.

Лена ЧЫМБА.
Чаа-Хөл район.

Чарлалдар салбыразы.

Тыва Республиканың күрүнеиің коммерция-харылзажылга компаниязының, Кызылда бараннарны мөөнвеп садар фирмазы өртээн 50 хуу чедир чиигеткен янзы-бүрү бараннарны садып алыры-биле кооперативтерни, бичии ажыл-агыйлыг бүдүрүлге черлерин, арат ажыл-агыйы-биле харылзашкан кижилерни болгаш күзелдиг хуудаа кижилериің садыглажып алырын чалап тур.

Өртек төлевирин шилчилге-биле-даа, почта дамчыштыр-даа шилчидип болур, хууда садып алырын күзеен кижилер акша боду-биле фирманың кассазынга төлээш садып ап болур.

Айтырыгларны фирманың турар чери Калинин кудумчузунуң № 17 бажынга келгеш, саарылга салбырындан айтырып болур, тел. 4-10-58, 4-17-20.

Тыва Республиканың Культура министерствозу культура болгаш уран чүүл өөредилге черлериің талазы-биле республиканың эртем-методиктиг кабинедиің директорунуң хостут ваканциязынга конкурс чарлап тур. Культура талазы-биле дээди эртемниг база удуртукчу ажыл стажтыг кижилерни конкурсче чалап турар.

Билдиришкиннерни чарлал парлаттынганындан ыцай ийи неделя хуусаада **Кызыл хоорайда Чазак бажыныда, Культура министерствозу, кабинет 429, кадр киллизи деп адресче чорудар азы эккээр, телефону 3-23-83.**

Чөөн-Хемчикте Хайыракан 8 чыл школазын 1980 чылда доосканш, Чадаананың № 1 ортумак школазын 1982 чылда доосканнарны июль 25-те 9 шакта Хайыракан ортумак школазының чанынга чыглырын дыннатты.

ХАЙЛЫГ ЧУЛАР

Ойнап өскен Онгачавыс бола болгай. Кадыр элдерлиг, угулза дег ол-бо эптектерлиг, шыктарында суг куштары өдүректер, оларның часты берген чаптанчыг оолдары. Куттулуп чыдар кадыр элезиннерлиг. Кушталдыр маннап келгеш, кадыр, элезиниг ийемдиктерни куду шуурарта, магалыын чүү дээр! Барык-ла «ужуп» турганзыг. Эптектерде терен эрэмнеринге эштирге чүү дээр! Аалдар чайлаар тергиин серии чайлаг.

Ол-бо талаларында кызылкаттыг, честек-каттыг, чодураалыг, чоогаларлыг. Чаңгыс-Хады базы шөлдерни ол шагда араттар дестеп, кажаалааш, шөлдерни суггарып, тараа тарып турду. Чингетараа суг тергиин-не үнүп турган деп билир мен. Чечектерини кандыызын чок дээр. Чайнын башкы айында хек-даваннар ховуу-шөлдерни шыва ап, боду бүткен хевиске дөмейлежир. Чаражын чүү дээр! Өшкү-эмин дээр сүттүг оттар мырыңай эндерик, оон сүдүн соруп, чигирзиг чавгай амдаиын ам-зап, четтирип өстүвүс.

Оон бээр барык чартык чүс чылдар эрткени ол. Ынчангы Чаңгыс-Хадывыс чоокка дээр турган. Элезиниг ий черге турган. Малчыннарның хой, малы аная девээлээр. Хөөкүй ыяш үүлези келгеш ышкан. Онгачавыс дугайында хөй-ле ырлар, кожамыктар турду. Оларның чамдыктарын чонумга сонуургадыр көрейн.

Эзерген Онгачаның
Эрии-ле кай, чирии-ле кай?
Эрге кара өжикейнин
Эптиг-чөптүг сөзү-ле кай?
Чаңгыс хады хөлегези
Дагда-ла бе, белде-ле бе?
Сагаан ашак чаңгыс уруу
Сенде-ле бе, менде-ле бе?

Ол угбавыс ам пенсионер, Республика төвүнде чурттап чор ийин. Шупту кожаннарны бижиирге эпчок боор дээш соксап каайн.

Колхоз үезинде ногаа аймаан гарып турдувус. Морковь, свекла, огурец, арбуз, көк кулча, редиска дээш, чүүү чок дээр. Суггарып болгу дег, бичии-даа бол, шөлчүгешти тергиин чел ажыглап турганы ол деп билип чор мен.

Тергиин серии чайлаг деп үстүнде чугаалаан мен. Кыжын шанак изин дүй шаап турар. Кыштаг туткаш, мал кыштадыр арга чок болганын үлүг кижилер чугаалажыр чүве. Кыжын Онгачаның чывары ажыг-ла болдур ийин. Өттүр үрер чүве-ле болгай.

Онгача үнүнүн аалдары дүгүн каккан, тараа-быдаазын суггарган, чай-кызыг чок ажылдаар турган. Даймын оглу акым-биле Дүктүг Баштыг кожагар талазынче хой кадарын үндүвүс. Дөңгүп-ле сес, тос хар чедип-ле турган боор бис. Хой дүштедир үе келген. Хойларывыс хемче киришкен. Ийи каттап каан дынныг чулар тып алдывыс. Чогум та кайывыс баштай көрүп каан чүве. Чүү-даа болза, элээди кижи акым куржанын алган. Аалга кээривиске, улус чок. Кожа аалдарже дук хап чоруткан хире. Чемненип алгаш, мен аалымче чанар апардым. Ол-ла сагыжым демги чуларда. Алыксаарым аажок.

— Акый, чуларны мен баштай көрдүм чоп. Мээ берем.

— Ол чүүл? Мээн будумга ораажы берди чоп.

— Мен көрүп кагдым!

— Чок, баштай мен!—дээш кижим хорадап эгелээн. Ол-бо шеле сокчуп, хунаажылла эгеледивис. Сегиржип алгаш, черле ыймактажып, бирде бирээвис кырынга кээп. Гутчуп-ла тур бис. Азып каан таарда ел аржы адаанда дозуп каан чыларча пөш чанында бардывыс. Чылапчада сарыг-суг-даа төгүлгей. Чаик-кевивисте чүү-даа чок! Таарда аар ел аржы бажыыс кырынга кээп дүшкен. Пөш эзиинге чула кактырдывыс. Кайывыстын-даа ыысмызыстың чүү дээр! Чаш деп чүвенин өөгенин ол-дур ийин. Хей черге ынчаар

Тежит ЭРЕНЗЕН.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа. «Шын» солунуун редакция коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26, кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР:

улус эпчуттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улет-пүр — 3-34-49; 3-36-73; көвэ, ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; мелээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үнүдүүчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11

Солунда парлаттынган материалларның авторларының боолдары редакцияның туруку-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыннаылгалары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

АГАР САНЫ: «Тыва содбанк № 363305»

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчөлди 2 парлалга амазы.

Тиражы 27020 экз. Чагыг № 139.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

ЧҮҮ КОНЧУГ ҮНЕЛЭЭР МЕН

Узун назын дургузунда
Уттуидурбас чүве-ле хөй.
Амы-хууда чүртталганың
Аар чүүн санаваска.
Чүрээм сокпайн баргыжеге,
Чүү кончуг үнелээр мен?

1.
Алдаржыжып,
Алгап ырлаш,
Эрикпезим, чарылбазым
Эртпиелиг эргим черим —
Ак-көк Тывам —
Алдын уям.

2.
Өөм тигер
Өскен черге
Амыдырап чурттаар кылдыр
Азырап каан, кижи кылган
Авам, ачам —
Авыралым.

3.
Амыдырал
Азктыг болгаш,
Частырыгга таваржырга,
Чагып, сургап мени кагбас.
Чөптүг чонум —
Чөлеңгнжим.

4.
Чалбак черде
Чаптып оттаан
Чеди чүүн өөнүг, үүнүг,
Чемгерикчим, хепкерикчим.
Азыраан мал —
Арыг өөнүм.

5.
Чернин ыраан
Чыыра тыртар
Эзиннелдир маннап орар
Эзэин кагбас, могаг билбес.
Ынак аалым —
Ынанныжым...

6.
Кара чаштан
Кады өскен
Сагыш-хөөнүм, күзелимин
Чажыт чокка чугаалажыр
Таныш өөрүм —
Даянгыыжым.

7.
Кыйгак шонган
Кышкы соок хүн
Шыырыккан сеткилимни
Чылдын чоруур өшпес одум—
Херээжен эш —
Херел чырыым.

8.
Арат-чонум
Ак сут чажып,
Оран-чуртка чалбарыыры,
Езулалы, йөрээлдери,
Чүдүлгези —
Сүзүүм, ыдыым.

9.
Шүлүк сомнап,
Шүүдел кылып,
Сагыжымны илередир
Чаңгыс байлаам—тыва дылым,
Чонум дылы —
Чоргааралым.

10.
Аялгазы
Арыг төктүп,
Узун, хоюг өөрүлээн дег,
Уяранчыг куттула бээр
Сыгыт, хөөмей —
Сырынналыым.

11.
Өөй кээрге.
Өлүп каар мен.
Боттандырбаан күзелдери
Боларадып уламчылаар.
Ажы-төлүм —
Аксым-кежин.

* * *

Чырык черге чурттап чорааш,
Чыргал тамчык болавас мен.
Чернин байлаан хумагалап,
Чечен чонлан болал чуруп.
Үнелээрим чүвелерни
Үнүм өткүт ырлаан болза...

Саая МАЙНАК.

АЙТЫРЫГ — ХАРЫЫ

ПЕНСИЯЛАП БОЛУР

Мен 35 чыл дургузунда үргүлчү-ле газоэлектроканнакчының ажылынга ажылдап келдим. Харым ам 55, кажан пенсиялап болуп мен?

Өргештей БАЙЫСЛАН.
Шамбалыг суур.

Газ болгаш электри-биле канакчылаар ажылдың хоралыын барымдаалаш, ниити ажыл стажы 25 чыл, а ол ажылга үзүктел чок 12 чыл 6 ай ажыл стажтыг болзунарза, 55 харлыынаргa чиигелдиг пенсияже үне берип болур силер.

Виктор ДАНЗЫ-БЕЛЕК.
Социал камгалал министерствозунуң специализи.

КИНО

ИЮЛЬ 22-ДЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Цель» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00, Видеозал: «Мой друг Мэк и я» 9.30, 13.30, «Роман с камнем» 11.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.
«ВОСТОК»: «Отмщение» 13.30, 16.00, 18.30 шактарда.